

บทที่ 2

อุเบกขาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

เพื่อที่จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเข้าใจความหมายอุเบกขาธรรมและการปฏิบัติอุเบกขาธรรม ในบทที่ 2 นี้ จึงมุ่งสืบค้นความหมายของอุเบกขา ลักษณะ ประเภท รวมถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดอุเบกขา และหมวดธรรมอื่นๆที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอุเบกขา ในพรหมวิหารธรรม และอุเบกขาในทศบารมี ที่ผู้ศึกษาได้เลือกทำแบบสอบถามกับนักศึกษา ในการศึกษาภาคสนาม โดยการสืบค้น จากหลักฐานคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค เมื่อเข้าใจความหมายที่ถูกต้องแล้ว ก็จะทำให้เข้าใจถึงการปฏิบัติที่ถูกต้องด้วยเช่นกัน อันจะทำให้ทราบถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างความเข้าใจ และการปฏิบัติอุเบกขาธรรมของนักศึกษา ดังจะนำเสนอต่อไปนี้

2.1 ความหมายของอุเบกขา

ความหมายของอุเบกขาในเชิงนิรุกติศาสตร์ คำว่า อุเบกขา (Upekkha) มาจาก อุป (อุปสรรค) = เข้าไป และ อิกฺข (ชาตุ) = เห็น ดู ฟัง มีความหมายว่า เข้าไปฟังหรือพิจารณา รูปกริยา ได้แก่ อิกฺขติ อุปกฺขติ รูปกริยานาม ได้แก่ อุปกฺขา หมายถึง เห็น ฟัง ดู ฟินิจ (พระอรรถกถาจารย์ และจำลอง สารพัตนีก, 2530 : 94)

ส่วนการอธิบายความโดยวิธีวิเคราะห์คำศัพท์ แยกเป็น 2 ความหมาย ดังนี้

2.1.1 อเวรา โหนตุตฺตืออาทิพฺยาปรปฺพหาเรณ มชฺฌตฺตภาวูปกฺมเนน จ อุปกฺขตฺติ อุปกฺขา ธรรมชาติใดพิจารณาในสัตว์ทั้งหลายพอประมาณด้วยการที่ไม่รักไม่ชัง คือสละความวุ่นวายที่เนื่องด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา เช่นว่าขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวร เป็นต้น และมีสภาพเข้าถึงความเป็นกลาง ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อุเบกขา (วิสุทฺธิ. 1/262/349)

2.1.2 ทฺวินฺนํ เวทนานํ สมฺมึเป ปวตฺตา อิกฺขา อนฺุภาวนฺติ อุปกฺขา การเสวยอารมณ์ที่เป็นไปไกลระหว่างเวทนา 2 อย่าง (โทมนัสเวทนาและโสมนัสเวทนา) ชื่อว่า อุเบกขา (พระมหาสมปอง มุทิโต, 2542 : 214)

2.1.3 อุเบกขา หมายถึง 1. ความวางใจเป็นกลาง ไม่เอนเอียงด้วยชอบหรือชัง, ความวางใจเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้น โดยสมควรแก่เหตุ และรู้ว่าพึงปฏิบัติต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุ นั้น, ความรู้จักวางใจเฉยดู เมื่อเห็นเขาจับผิดชอบตนเองได้ หรือในเมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความรับผิดชอบของเขาเอง, ความวางที่เฉยคอยดู อยู่ในเมื่อคนนั้นๆ สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาตามควรของมัน ไม่เข้าข้างไม่ตกเป็นฝ่าย ไม่สอดแสร้ง ไม่รู้จักระแฉ ไม่ก้าวก่ายแทรกแซง 2. ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า อุเบกขากาวนา (พระธรรมปิฎก, 2540 : 426-427)

จากการศึกษาความหมายของอุเบกขาในเชิงนิรุกติศาสตร์ จึงพบว่า อุเบกขา หมายถึง การเข้าไปฟังพิจารณา การเฝ้ามองดูอยู่ใกล้ๆ แต่โดยทั่วไป อุเบกขา จะได้รับการแปลว่า ความวางเฉย หรือความมีจิตสม่าเสมอ ซึ่งหมายถึง การทำสภาวะจิตให้เสมอภาค เมื่อบุคคลอาศัยสภาวะจิตเช่นนี้ ย่อมสามารถรู้เท่าทันอารมณ์ที่เป็นกุศลและอกุศลได้ด้วยปัญญาที่เกิดพร้อมกับความวางเฉยนั้น และสามารถควบคุมจิตไม่ให้หวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้นๆ ตามลักษณะความหมายที่ว่า ผู้มีอุเบกขา คือ ผู้ดำรงอยู่ในสภาวะที่เป็นกลาง กล่าวคือ มีปกติภาวะที่บริสุทธิ์ ไม่ดีใจไม่เสียใจในรูปเสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาอันตนได้ประสบ (อง.ปญจก. 3/144/56) อันเป็นความหมายของความรู้สึกเป็นกลาง ภาวะเป็นกลาง และความไม่รู้สึกเป็นทุกข์หรือสุขในขณะที่เสวยอารมณ์ทั้งหลาย

ส่วนความหมายจากการวิเคราะห์ศัพท์ อาจสรุปเป็น 2 ประการ คือ 1. สภาวะจิตที่พิจารณาเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีความเสมอกันโดยกรรม และเป็นไปตามอำนาจของกรรม จึงสามารถรักษาความเป็นกลางไว้ได้ กล่าวคือ แม้จะมีจิตประกอบด้วยความเมตตา กรุณา และมุทิตาอย่างสมบูรณ์ แต่เมื่อพิจารณาว่าสัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามอำนาจของกรรม ย่อมสามารถละความขวนขวายที่จะช่วยเหลือในเหตุสุดวิสัยที่มีกรรมเป็นตัวกำหนด ตามความหมายที่ว่า สละความขวนขวายที่เนื่องด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และเข้าถึงความเป็นกลาง 2. ความหมายที่ว่า จิตเสวยอารมณ์ที่ไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นการมุ่งถึง สภาวะจิตที่ไม่หวั่นไหว ในขณะที่เสวยอภิสารมณ์และอนิภิสารมณ์ เป็นจิตที่มีความตั้งมั่น คงที่ ไม่ถูกชักจูงให้เกิดการปรุงแต่ง จนเกิดกิเลส (พระมหาสันตัก จันทร์ทาทอง, 2544 : 19)

การระบุความหมายในลักษณะเช่นนี้ สอดคล้องกับลักษณะสำคัญของอุเบกขาในฐานะเป็นหลักคำสอนที่มีความลึกซึ้ง และมีความจำเป็นต่อมนุษย์ในฐานะจริยธรรมแห่งการอยู่ร่วมกัน สังคมเกิดสันติสุขและเจริญก้าวหน้า และเป็นหลักปฏิบัติที่จะเกื้อหนุน ให้ถึงความหลุดพ้นได้ ลักษณะสำคัญที่กล่าวถึงนี้เป็นมุมมองแบบภาพรวม เพื่อเป็นปทัฏฐานต่อการอธิบายความอุเบกขาในหมวดธรรมต่างๆต่อไป

2.2 ลักษณะสำคัญของอุเบกขา

การให้คำจำกัดความเชิงวิชาการ เกี่ยวกับสภาวะของหลักธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านมักจะระบุถึงคุณลักษณะต่างๆ เช่น อะไรเป็นลักษณะ อะไรเป็นรส อะไรเป็นปัจจัยปฏิฐาน และอะไรเป็นปทัชฐานของหลักธรรมนั้น การใช้คำศัพท์เฉพาะในลักษณะเช่นนี้ อาจยากต่อความเข้าใจ แต่ก็ เป็นความนิยม และถือเป็นเอกลักษณ์ ของการสื่อความหมาย และการอธิบายความหลักธรรมใน พระพุทธศาสนา (พระมหาสันตัก จันทร์ทาทอง, 2544 : 19) การศึกษาเรื่องอุเบกขานี้จึงยึดตาม ความนิยมนั้น โดยจะกล่าวถึงลักษณะสำคัญดังนี้

1. อุเบกขามีอาการเป็นไปอย่างกลางในสัตว์ทั้งหลาย เป็นลักษณะ
(สตุเตสุมชุตตาการปวัตตติลกขณา)
2. มีการมองดูในสัตว์ทั้งหลายด้วยความเสมอกัน เป็นกิจ
(สตุเตสุสมภาวทสุสนรสา)
3. มีการสงบความเกลียดและไม่มีความรักในสัตว์ทั้งหลายเป็นอาการปรากฏแก่ผู้ทำการ
พิจารณาอุเบกขา (ปฏิฆานุนยวุปสมปจจุปฏิฐานา)
4. ปัญญาที่พิจารณาเห็นการกระทำของตนเป็นของตนเอง ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า “สัตว์ทั้ง
หลายที่การกระทำของตนเป็นของตนเอง สัตว์เหล่านี้จะมีความสุข พ้นจากทุกข์ หรือ
จักไม่เสื่อมจากทรัพย์สมบัติของตนที่มีอยู่เหล่านี้ด้วยความประสงค์ของผู้ใดผู้หนึ่งนั้น
ย่อมเป็นไปไม่ได้เลย” ปัญญาที่พิจารณาเป็นเช่นนี้เป็นเหตุใกล้ของอุเบกขา
(กम्मสุสกา สตุตา เต กम्मสุส รุจिया สุขิตา วา ภวิสสนติ ทุกขโต วา มุจิจิสสนติ
ปตตสมปตติโต วา น ปริหายิสสนตีติ เหว ปวัตตกम्मสุสกาตาสสนปฏฐานา)
5. การเข้าไปสงบความเกลียดชังและไม่มีความรัก เป็นความสมบูรณ์แห่งอุเบกขา
(ปฏิฆานุนยวุปสโม สมปตติ)
6. การเกิดขึ้นแห่งอัญญาอุเบกขาโดยอาศัยกามคุณอารมณ์ เป็นความเสียหายแห่งอุเบกขา
(เคหสิตาย อญญาอุเบกขาย สมภโว วิปตติ)
7. การวางเฉยด้วยอำนาจโมหะเป็นศัตรูใกล้ของอุเบกขา
(อญญาอุเบกขาย อาสนุนปจจุตติกา)
8. ราคะและโทสะเป็นศัตรูไกลของอุเบกขา (ราคปฏิฆา ทูรปจจุตติกา)

(วิสุทฺธิ. 1/263/350)

การนิยามคุณลักษณะสำคัญของอุเบกขา 8 ประการข้างต้น แม้จะเป็นเพียง ลักษณะเบื้องต้นของอุเบกขา แต่หากวิเคราะห์คุณลักษณะสำคัญที่มีผลต่อมนุษย์และสังคมโดยภาพรวม จะพบว่า ลักษณะสำคัญที่โดดเด่นของ อุเบกขา คือ สภาวะความเป็นกลาง กล่าวโดยรูปธรรม หมายถึง การ

ถือว่าทุกคนมีความเสมอภาคกัน ซึ่งจัดเป็นหน้าที่ของอุเบกขาโดยตรง การทำลายความเป็นปฏิบัติภัย และความยึดถือเป็นผลสะท้อนของอุเบกขา ความเข้าใจชัดเจนว่าสัตว์โลกตกอยู่ภายใต้กฎแห่งกรรม เป็นสาเหตุเฉพาะของอุเบกขา ส่วนการทำลายความเกลียดชัง และความลำเอียงหรืออคติ เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของอุเบกขา (พระมหาสันต จันทร์ทาทอง, 2544 : 20) ลักษณะสำคัญบางประการอาจสังเกตได้จากพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในอุเบกขาสูตว่า อุเบกขาที่บุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่อย่างผาสุก (ส.ม. 19/246/194)

ลักษณะสำคัญของอุเบกขาเป็นการสร้างจุดยืนที่มั่นคง เป็นสภาวะปราศจากความรู้สึก สุขหรือทุกข์ และเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นจากความเข้าใจเรื่องกฎแห่งกรรมและวิบากอย่างลึกซึ้ง เพราะจิตมีความสมบูรณ์ (Completeness) ในตัวเอง หรือที่เรียกว่า เป็นสภาวะแห่งความสมบูรณ์ของจิต (Balance of Consciousness) ดังที่พระพุทธโฆษาจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายว่า อุเบกขามีลักษณะทำให้จิตและความรู้สึกต่างๆ ดำเนินไปอย่างสมบูรณ์ มีหน้าที่ตรวจตราดูความบกพร่อง หรือความผิดปกติของจิตอยู่เสมอ และมีสภาวะปรากฏอยู่ ด้วยความมีจุดยืนของตัวเอง (บุญย นิลเกษ, 2534 : 5-6) การจัดการแบ่งประเภทของอุเบกขา เป็นลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่ง ที่จะทำให้ทราบความหมาย ความสำคัญ และวิธีการปฏิบัติ เป็นต้น

2.3 ประเภทของอุเบกขา

หลักคำสอนเรื่องอุเบกขาทั้งหมด เท่าที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในที่ต่างๆ เมื่อประมวลมาแล้วมีเพียง 10 ประเภท เท่านั้น (พร รัตนสุวรรณ, 2529 : 403) ดังที่ พระพุทธโฆษาจารย์ได้รวบรวมไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทธิ. 1/204-206) โดยท่านได้จัดแบ่งประเภท และอธิบายความหมายของอุเบกขาแต่ละอย่าง พร้อมทั้งยกตัวอย่างวิธีการปฏิบัติไว้ ดังนี้

2.3.1 **ฉัพพังอุเบกขา** อุเบกขามีองค์ 6 คือ (1) ตาเห็นรูป (2) หูฟังเสียง (3) จมูกดมกลิ่น (4) ลิ้นลิ้มรส (5) กายถูกต้องสัมผัส (6) ใจรู้แจ้งธรรมารมณ์ ท่านมุ่งหมายถึง การที่ภิกษุผู้สิ้นอาสวะในพระธรรมวินัยนี้ มีจิตไม่ยินดีไม่ยินร้าย เป็นผู้วางเฉย มีสติสัมปชัญญะ ลักษณะของอุเบกขาในที่นี้ มุ่งถึงอาการที่จิตมีความบริสุทธิ์ มีปกติภาพไม่หวั่นไหวในอารมณ์อันน่าปรารถนา (อิฏฐารมณ์) และอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฐารมณ์) ที่เกิดจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน อุเบกขาชนิดนี้เกิดขึ้นในพระชินาสพ ผู้วางใจเป็นกลางอยู่โดยไม่มีความยินดียินร้ายในอารมณ์ ทั้งหลาย ดังมีพระพุทธพจน์รองรับว่า *ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องสัมผัสทางกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจแล้ว เป็นผู้ไม่ใส่ใจ ไม่เสียใจ มีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะอยู่* (ที.ปา. 11/328/329)

2.3.2 **พรหมวิหารอุเบกขา** คืออุเบกขาอันเป็นอาการของความเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย ท่านยกตัวอย่างเช่น ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยอุเบกขา แต่ไปยังทิศต่างๆ (ที.ปา. 11/110/82) ลักษณะที่สำคัญในแง่การปฏิบัติ คือ การวางใจเป็นกลางต่อสัตว์ทั้งหลาย โดยให้กระทำไว้ในใจว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของๆ ตน ผู้ทำกรรมเช่นใดย่อมได้รับผลเช่นนั้น ดังพุทธพจน์ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง เป็นทายาทของกรรม ผู้ทำกรรมใดไว้ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น (อญ.ปญจก. 22/161/265-266)

2.3.3 **โพชนังคุเบกขา** คือ อุเบกขาอันเป็นอาการของความเป็นกลางแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นด้วยกัน ดังที่ท่านยกตัวอย่างว่า ภิกษุย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชนังคังอันอาศัยวิวก(ความสงบ)อันอาศัยวิราคะ (ความคลายกำหนัด) ย่อมถึงความใหญ่ไพศาลในธรรมทั้งหลาย (ส.ม. 19/182/109-110)

2.3.4 **วิริยอุเบกขา** หมายถึง อุเบกขา อันปรารถนาความเพียรที่ไม่ยิ่ง หรือหย่อนจนเกินไป เพราะพิจารณาถึงความไม่เที่ยงของสังขารตามนัยแห่งพระพุทธพจน์ว่า ภิกษุใส่ใจถึงอุเบกขานิमित เป็นบางครั้งบางคราว (อญ.ติก. 20/103/345-346)

2.3.5 **สังขารอุเบกขา** อุเบกขา คือ ความเป็นกลางโดยไม่ยึดถือ และพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลาย ท่านยกตัวอย่างสังขารอุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมาธิ และสังขารอุเบกขาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของวิปัสสนาซึ่งมีประการต่างๆ กัน (ขุ.ป. 31/57/91-93)

2.3.6 **เวทनुเบกขา** หมายถึง อุเบกขาที่ไม่รู้ทุกข์ไม่รู้สุข (อทุกขมสุขเวทนา) หรือ อุเบกขาเวทนา ท่านอธิบายด้วยการยกพระพุทธพจน์ที่กล่าวว่า ในสมัยใดจิตเป็นกามจรรกุศล สหระกตด้วยอุเบกขาเกิดขึ้น...ในสมัยนั้น...อุเบกขา...ก็เกิดขึ้น (อภิ.ส. 34/150/53-54) หลักฐานบางแห่ง ระบุว่า หมายถึง อุเบกขินทรีย์ คือ ความเสวยอารมณ์ทางกายหรือทางใจที่สำราญก็มีไข้ ไม่สำราญก็มีไข้ มีสถานะเป็นอุเบกขาเวทนา (ส.ม. 19/507/315)

2.3.7 **วิปัสสนุเบกขา** หมายถึง อุเบกขา ที่เป็นกลางในการค้นคว้าวิจัยธรรม ได้แก่การพิจารณาพิจารณาความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ท่านยกตัวอย่างว่า สิ่งใดมีสิ่งใดเป็น ย่อมละสิ่งนั้น ผู้ที่ละได้ย่อมได้อุเบกขา (ม.อุ. 14/71/24) ดังที่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า วิปัสสนุเบกขา คือ ตัวปัญญาที่ทำหน้าที่เป็นกลาง ในการพิจารณาสามัญญ

ลักษณะและความเป็นกลางในสังขาร อุเบกขาชนิดนี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่นักปฏิบัติ ผู้ได้เจริญวิปัสสนาจนเห็น ไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณของตน (วิสุทธิ. 1/84/175)

2.3.8 **ตัตรมฆัตตอุเบกขา** อุเบกขา คือ การที่ธรรมอันเกิดร่วมกันทั้งหลาย ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ และวางเฉยเสียได้ ไม่ต้องขวนขวายทำอะไรในขณะที่ปฏิบัติเพราะสมาธิเป็นไปได้ด้วยดี

2.3.9 **ฉานุเบกขา** คือ อุเบกขาที่ผู้ปฏิบัติไม่ตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หมายถึง ไม่คิดแม้ในความทุกข์ที่เลิศ ดังปรากฏในองค์ของตติยฌานว่า(ผู้บรรลุตติยฌาน)เป็นผู้มีอุเบกขาอยู่(ที.สี. 9/97/3)

2.3.10 **ปริสุทธอุเบกขา** คือ ความบริสุทธิ์ จากกรรมที่เป็นข้าศึกทุกอย่าง ไม่ต้องขวนขวายในอันที่จะให้กรรมที่เป็นข้าศึกนั้นสงบไป ดังพระพุทธพจน์ว่า “พระโยคาวจรบรรลุ ฌานที่ 4 มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่” (ม.อ. 14/16/23-24)

การจัดแบ่งประเภทของอุเบกขาในลักษณะนี้ เป็นเพียงการรวบรวมตามชื่อและหัวข้อธรรมที่ปรากฏเท่านั้น เพราะหากยึดตามการระบุประเภทของอุเบกขาในหลักฐานบางแห่ง เช่น ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระพุทธองค์ตรัสเรื่องอุเบกขาไว้ 2 ประเภทได้แก่ เภสิตอุเบกขา (อุเบกขาอาศัยเรือน) และเนกขัมมเสถิตอุเบกขา (อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ) ตามนัยแห่งพระพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

อุเบกขาอาศัยเรือน¹ 6 อะไรบ้างคือ เพราะเห็นรูปทางตา เพราะฟังเสียงทางหู เพราะดมกลิ่นทางจมูก เพราะลิ้มรสทางลิ้น เพราะถูกต้องไผ่ภูฏัพพะทางกาย และเพราะรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจ อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชน ผู้โง่เขลา งามาย ผู้ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ผู้ไม่เห็นโทษ ไม่ได้สดับ เป็นคนกิเลสหนา อุเบกขาเช่นนั้นยังล่องพ้นธรรมารมณ์ไม่ได้ เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกอุเบกขานั้นว่า อุเบกขาอาศัยเรือน (ม.อ. 14/308/374-345)

¹ อุเบกขาอาศัยเรือน หมายถึง อุเบกขา ที่ไม่ล่องพ้นรูปารมณ์ เป็นต้น ในเมื่ออารมณ์ที่น่าปรารถนาไปสู่คลองในทวารทั้ง 6 ก็ยังคงติดอยู่ในรูปารมณ์เป็นต้นนั้น คุณแมลงจับที่งบน้าอ้อยติดอยู่ (ม.อ.อ. 3/308/191192)

² อุเบกขา ในที่นี้หมายถึง อุเบกขาในอัญญาณ (ความไม่รู้) (ม.อ.อ. 3/308/191)

อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ³ 6 ประการ อะไรบ้าง คือ อุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ทราบความที่รูป...รส...กลิ่น...เสียง...โผฏฐัพพะ...ธรรมารมณ์ทั้งหลายนั้นแลไม่เที่ยง เห็นความแปรผัน ความคล้ายกำหนด และความดับนั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า 'รูปในกาลก่อนและในบัดนี้ทั้งหมดนั้น ล้วนไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา' อุเบกขาชนิดนี้นั้นย่อมล่วงพ้นรูปได้ เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกอุเบกขานี้ว่า อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ

(ม.อ. 14/308/375-376)

ในแง่การวิเคราะห์ผลจะเห็นว่า อุเบกขา ที่ปรากฏในหมวดหมู่ธรรมทั้งหลายนั้น เป็นกระบวนการของการตรัสรู้ธรรม เช่น โขธมฺมกุเบกขา (ส.ม. 19/86/119) อุเบกขาบางประเภทเช่น ฉฬงกุเบกขา เป็นสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้ไม่หวั่นไหวในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์(วิสุทฺธิ. 1/84/174) เพราะโดยสภาพจิตปกติของพระอรหันต์ คือ อุเบกขา พระอรหันต์เป็นอยู่ด้วยจิตที่ลงตัว เพราะประกอบพร้อมด้วยปัญญา ภาวะทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพานจึงมีลักษณะสำคัญคือการมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจที่มีท่าทีเป็นกลางและมีสติไม่หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามรู้เห็นอารมณ์นั้นๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความคิดพิน ความข้องขัดขุ่นมัวหรือความกระทบกระทั่งที่เนื่องมาจากอารมณ์นั้นๆ ชุฉฐหรือสะคุดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน ต่างจากปุถุชนที่เมื่อรับรู้อารมณ์ใดมักไปสะคุดอยู่ตรงจุดหรือแง่ที่กระทบความความชอบใจ ไม่ชอบใจแล้วเกาะเกี่ยวพัวพันอยู่ตรงนั้น สร้างความตริตริกคิดปรุงแต่งให้พิสดารขึ้น จึงไกลหรือเขวออกไปจากทางแห่งความเป็นจริง เกิดความรู้ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนคือรู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่ง ไม่รู้ไม่เห็นตามความเป็นไปของสิ่งนั้นๆ (พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2542 : 242)

จากที่กล่าวมาจึงแสดงให้เห็นว่า หลักคำสอนเรื่องอุเบกขา มีความสำคัญในฐานะเป็นองค์ประกอบในการตรัสรู้ กล่าวคือ เป็นกระบวนการตรัสรู้ธรรม และภาวะการตรัสรู้ อุเบกขาบางประเภทเป็นทั้งกระบวนการตรัสรู้ธรรมและภาวะการตรัสรู้ กระบวนการ หมายถึง ปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงอย่างมีระเบียบ นำไปสู่ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525 : 35-36) การตรัสรู้ธรรม คือ รู้แจ้งธรรมด้วยตนเอง เช่น การตรัสรู้อนุดตรสัมมาสัมโพธิญาณ

³ อุเบกขาอาศัยเนกขัมมะ ในที่นี้หมายถึง อุเบกขาประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ยินดีในร้ายในอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่ปรารถนา ผู้ไม่ลุ่มหลงในรูปเพราะการไม่พิจารณา ในเมื่ออารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นต้นไปสู่คลองในทวารทั้ง 6 (ม.อ.อ. 3/308/192)

ของพระพุทธองค์เกิดจากการตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ดังบทสรรเสริญพระพุทธคุณที่ว่า พระพุทธองค์ชื่อว่าตรัสรู้พระองค์เองโดยชอบ เพราะตรัสรู้ธรรมโดยชอบและด้วยพระองค์เอง (วิ.อ. 1/1/130-118), (สารตถ.ฎีกา 1/27) ส่วนกระบวนการตรัสรู้ หมายถึง ปรากฏการณ์ธรรมชาติของจิตที่รู้แจ้งธรรมอย่างเป็นระบบ เพราะฉะนั้น อุเบกขาที่เป็นกระบวนการตรัสรู้ จึงมุ่งถึงอุเบกขาในเชิงกระบวนการที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การตรัสรู้ธรรม โดยมีเป้าหมายที่สมบูรณ์คือ ความหลุดพ้น

กล่าวโดยสรุปคือ อุเบกขาที่เป็นเชิงกระบวนการตรัสรู้ เข้ามามีบทบาทสำคัญในฐานะอุดหนุนต่อการพัฒนาชีวิตให้หลุดพ้นจาก อวิชชา ตัณหา อุปาทาน โดยมีปัญญาเป็นองค์ประกอบสำคัญในกระบวนการพัฒนา ซึ่งสรุปรวมเข้าในหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา โดยกระบวนการพัฒนาชีวิตนั้นต้องอาศัยการฝึกอบรมตามลำดับจากพื้นฐานไปสู่จุดสูงสุด กล่าวคือ การแยกหลักไตรสิกขาออกเป็นหลักภาวนา 4 (อง.ปญจก. 22/79/144/146) ดังนี้

1. กายภาวนา การพัฒนากาย หมายถึง การพัฒนาอบรมกาย ให้รู้จักติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้ง 5 ด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษให้กุศลเจริญงอกงาม ให้กุศลเสื่อมสูญ พัฒนาการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

2. สีลภาวนา พัฒนาการประพฤติ หมายถึง การฝึกอบรมศีล ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัยไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี เกื้อกูลกันและกัน

3. จิตตภาวนา การพัฒนาจิต หมายถึง การฝึกอบรมจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตา กรุณา ขันหมั่นเพียร อุดหนุน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบานเป็นสุข ผ่องใส เป็นต้น

4. ปัญญาภาวนา การพัฒนาปัญญา หมายถึง การฝึกอบรมปัญญาให้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ จนสามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปราศจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ได้ด้วยปัญญา

การพัฒนาทั้ง 4 ประการนี้ ถือว่าครบกระบวนการของการพัฒนาบุคคล เพราะสามารถพัฒนาไปสู่จุดหมายสูงสุดของชีวิตคือความหลุดพ้นได้ และการที่จะยอมรับว่าการพัฒนาดังกล่าวเป็นสิ่งถูกต้อง ความเห็นเบื้องต้นต้องถูกต้องก่อน ปัจจัยเบื้องต้นที่จะทำความเห็นของบุคคลให้

ถูกต้องคือโยนิโสมนสิการ การกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย ซึ่งถือเป็นนิมิตหมายเบื้องต้นให้เกิดอริยมรรค เกิดสัมมาทิฐิ และเป็นทางนำไปสู่ การพัฒนาที่สูงขึ้นไป (พระมหาบุรุษ ชาติเมธ, 2543 : 101-102) เมื่อทราบความหมาย ลักษณะสำคัญ และประเภทต่างๆ ของอุเบกขาแล้ว จึงควรทราบปัจจัยที่ก่อให้เกิดอุเบกขา เพื่อที่จะศึกษาว่า อะไรคือสัมปยุตตธรรมที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการเกิดขึ้นของอุเบกขาต่อไป

2.4 ปัจจัยที่ก่อให้เกิดอุเบกขา

ปัจจัยที่ก่อให้เกิดอุเบกขา หมายถึง กุศลธรรมทั้งหลาย มีโยนิโสมนสิการ เป็นต้น ที่มีอิทธิพลและสนับสนุนต่อการเกิดขึ้นของอุเบกขา (พระธรรมธีรราชฆานูณี(โชดก ญาณสิทธิเถร), 2532 : 455) โยนิโสมนสิการที่เป็นปัจจัยให้เกิดอุเบกขาในที่นี้ หมายถึง เป็นปัจจัยให้เกิดอุเบกขาฝ่ายกุศลธรรมทุกประเภท แต่ที่ทำนาระบุไว้ชัดเจน คือ อุเบกขาประเภทโพชฌงค์อุเบกขา ดังที่แสดงไว้ดังนี้

2.4.1 โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วยคำว่า โยนิโส และมนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง ส่วนมนสิการ หมายถึง การทำในใจ การคิดคำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณา เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ ท่านแปลสืบๆ กันมาว่า การทำในใจโดยแยบคาย (พระธรรมปิฎก(ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2542 : 669-6710) แม้การขยายความหลักธรรมโยนิโสมนสิการ ก็เป็นไปตามกระบวนการแห่งปัญญา ดังที่ท่านแยกประเด็นปลีกย่อยของโยนิโสมนสิการไว้ว่า

(1) เป็นการคิดหรือพิจารณาโดยอุบาย(อุบายมนสิการ) คือคิดอย่างมีวิธีหรือคิดถูกวิธี หมายถึงคิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริงสอดคล้องกับสัจจะ ซึ่งจะช่วยให้หยั่งรู้สภาวะลักษณะและสามัญญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

(2) คิดเป็นทางหรือคิดถูกทาง (ปถมนสิการ) คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับมีขั้นตอน คิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผล ไม่ยุ่งเหยิงสับสน ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักความนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้องได้

(3) คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล คิดอย่างมีเหตุผล (การณมนสิการ) หมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัยพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าใจถึงต้นเค้าหรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

(4) คิดตามเหตุผล (อุปาทกมนสติการ) คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์ถึงถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย ท่านหมายถึงการคิดการพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัวหายโศร การพิจารณาทำให้มีสติทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง

กระบวนการคิดแบบโยนิโสมนสติการ สรุปลงได้เป็น 2 ประเภท คิด (1) โยนิโสมนสติการ ประเภทพัฒนาปัญญาโดยตรง มุ่งให้เกิดความเข้าใจตามความเป็นจริง ตรงกับสภาวะแท้ๆ เน้นขจัดอวิชชาเป็นเครื่องนำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฎฐิ เป็นโยนิโสมนสติการระดับสังคม (2) โยนิโสมนสติการ ประเภทสร้างเสริมคุณภาพชีวิต มุ่งปลุกเร้าให้เกิดคุณธรรมหรือกุศลธรรมต่างๆ เน้นการสกดหรือข่มตัณหา เป็นเครื่องนำไปสู่โลกียสัมมาทิฎฐิ เป็นโยนิโสมนสติการในระดับจริยธรรม(พระราชวรมุณี (ประยูรช ษุคุโต), 2538 : 327-328)

นอกจากนี้ถ้ามองในแง่ประโยชน์ พระพุทธองค์ตรัสว่าโยนิโสมนสติการนี้ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เป็นอันมาก (อ.จ.เอกก. 20/91/15) เช่นเป็นหลักประกันความตั้งมั่นไม่เสื่อมสูญแห่งพระสัทธรรม ดังพระพุทธพจน์ว่า

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ
ไม่หายไปแห่งพระสัทธรรม เหมือนโยนิโสมนสติการนี้ โยนิโสมนสติการ ย่อมเป็น
ไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่หายไปแห่งพระสัทธรรม

(อ.จ.เอกก. 20/123/19)

โยนิโสมนสติการ เป็นวิถีทางแห่งปัญญามีความสำคัญในการชักนำสู่หลักปฏิบัติที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาเพื่อเข้าถึงความดับทุกข์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างเน้นหนักว่า

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน
เป็นบุพพนิมิตฉันใด โยนิโสมนสติการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการมนสติการโดย
แบบกาย) ก็เป็นตัวนำเป็นบุพพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ฉะนั้น
ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสติการพึงหวังข้อนี้ได้ว่า จักเจริญอริยมรรคมีองค์ 8
ทำอริยมรรคมีองค์ 8 ให้มาก

(ถ.ม. 19/55/44)

ในแง่ความสัมพันธ์กับอุเบกขา เนื่องจากลักษณะเด่นของโยนิโสมนสติการ คือเป็นวิถีทางแห่งปัญญาหรือกระบวนการคิดตามแนวทางแห่งปัญญา และอุเบกขาต้องอาศัยความรู้ คือ ปัญญา

นั่นแสดงว่า อุเบกขาต้องมากำกับปัญญาเสมอ เพราะต้องรู้ว่าอะไรคือความจริง อะไรคือความถูกต้อง อะไรคือความดีงาม อะไรคือหลักการเป็นต้น แล้วจึงปฏิบัติ คือมีอุเบกขาได้ ดังนั้น อุเบกขาจึงตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งปัญญา(พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2539 : 22)

นอกจากนี้ ความสำคัญของโยนิโสมนสิการในการละกุศลธรรมและเจริญกุศลธรรม ยังเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่เอื้อต่อการเกิดอุเบกขา เช่น โยนิโสมนสิการเป็นเหตุให้วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ที่ยังไม่เกิดก็ไม่ให้เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้ละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้ว(อง.เอกก.20/20/4) และยังเป็นเหตุให้กุศลธรรมเจริญขึ้นพร้อมกับทำกุศลธรรมให้เสื่อมไป(อง.เอกก. 20/67/12)

จากที่กล่าวมาจึงเป็นการชี้ชัดว่า โยนิโสมนสิการ มีความสำคัญทั้งในแง่การละอกุศลธรรมและการปลูกเร้ากุศลธรรมให้เกิดขึ้น ในขณะเดียวกัน ก็เป็นฐานแห่งปัญญาที่เกื้อหนุนต่ออุเบกขาประเภทโพฆณงคอุเบกขา และเป็นหลักธรรมที่ช่วยค้ำชูพระสัทธรรมไม่ให้เสื่อมสูญ เป็นธรรมศักดิ์กันมิให้เกิดโมหะหรือวิชชา(อง.ติก. 20/69/274) ในขณะเดียวกันก็เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดสัมมาทิฐิ(อง.เอกก. 20/303/39) มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ เมื่อเทียบกับกระบวนการพัฒนาปัญญาโยนิโสมนสิการนี้ จัดอยู่ในระดับที่เหนือสัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ ส่วนในระบบการศึกษาอบรมโยนิโสมนสิการเป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักวิเคราะห์ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างตื้นๆ ผิวเผิน เป็นขั้นสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ ทำให้ทุกคนช่วยเหลือตนเองได้และนำไปสู่จุดหมายของพุทธธรรมอย่างแท้จริง(พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2542 : 667)

จึงสรุปได้ว่า การเกิดขึ้นของโยนิโสมนสิการจึงเป็นปัจจัยสำคัญในฐานะช่วยส่งเสริมและเกื้อหนุนให้เกิดปัญญา และปัญญานี้เองที่เข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการเกิดอุเบกขาประเภท “ญาณอุเบกขา” หรือทำที่ความวางเฉยด้วยปัญญา ในฐานะเป็นสัมปยุตตธรรมของอุเบกขา เพราะหากขาดปัญญาซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญแล้ว การแสดงท่าทีวางเฉยหรือการถืออุเบกขาย่อมตกไปในฝ่ายแห่ง “อัญญาณอุเบกขา” คือ การวางเฉยด้วยอำนาจโมหะ ซึ่งเป็นธรรมฝ่ายอกุศลที่ควรละ (พระมหาสันตติ จันทร์ทาทอง, 2544 : 28) โยนิโสมนสิการ จึงมีความสำคัญในฐานะเป็นปัจจัยให้เกิดอุเบกขาดังกล่าว

2.4.2 พหุลีการ

ปัจจัยให้เกิดอุเบกขาอีกด้านหนึ่งได้แก่ “พหุลีการ” หมายถึง การกระทำมากมาย การทำบ่อยๆ การทำโดยต่อเนื่อง ตั้งใจปฏิบัติอย่างจริงจัง และการทำอย่างสุดความสามารถ (พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถระ), 2532 : 125) ในกระบวนการพัฒนาจิตขึ้นไปสู่ความเป็นอริยะในแนวทางของพระพุทธศาสนา ปัจจัยหนึ่งที่เป็นหลักปฏิบัติในหมวดธรรมทั้งหลายเช่น หลักอิทธิ

บาท 4 (ม.อ. 14/35/44) หลักอินทรี 5 (ม.อ. 14/35/44) ในหลักธรรมต่างๆ เหล่านี้องค์ประกอบสำคัญประการหนึ่งได้แก่วิริยะหรือความเพียรซึ่งนับว่าเป็นปัจจัยให้บรรลุถึงจุดหมาย เพราะในแง่การปฏิบัติ วิริยะนี้ถือว่าเป็นแรงขับเคลื่อนให้การปฏิบัติเป็นไป เมื่อเปรียบเทียบความหมายจะพบว่าหลักการว่าด้วยวิริยะหรือความเพียรนี้ สอดคล้องและสัมพันธ์กับหลักพหุสิกขา ที่เป็นปัจจัยให้เกิดอุเบกขา ดังมีหลักฐานรับรอง ว่าบุคคลล่วงพ้นความทุกข์ได้ เพราะความเพียร (ถ.ส. 15/24/353) แม้แต่ในการเจริญสติปัญญา พระพุทธองค์ก็ได้ตรัส หลักความเพียร หรือ พหุสิกขา นี้ไว้เป็นองค์ธรรมสำคัญประการหนึ่งในบรรดาอุปการธรรม 3 ประการ (ที.ม. 10/373/301-302) ได้แก่

1. อาตปปี ความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลสให้ร้อนทั่วได้แก่ การตั้งใจปฏิบัติอย่างจริงจัง
2. สติมา สติระลึกได้ก่อนที่ทำ ก่อนพูด ก่อนคิด คือการระลึกได้ก่อนรูปนามจะเกิด
3. สัมปะชาโน มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม ได้แก่ การรู้รูปนามอยู่ทุกขณะ

ในข้อที่ว่าด้วยความเพียรเครื่องเผากิเลส (อาตปปี) จึงสงเคราะห์เข้าในหลักพหุสิกขาหรือหลักความเพียร(วิริยะ)ในฐานะเป็นอุปการธรรมสำคัญที่จะช่วยให้การปฏิบัติบรรลุผลสำเร็จ ดังนั้นปัจจัยที่ก่อให้เกิดสภาวะจิตที่เป็นอุเบกขาจึงได้แก่ หลักธรรมสำคัญ 2 ประการคือ โยนิโสมนสิการ และหลักพหุสิกขาหรือวิริยะดังกล่าว อย่างไรก็ตาม แม้ว่าอุเบกขาจะมีสัมปยุตตธรรม ที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดขึ้น แต่ในทางตรงกันข้ามอกุศลธรรมที่เป็นตัวขัดขวาง หรือเป็นปฏิปักษ์ธรรมของอุเบกขาก็มีอยู่ และพร้อมที่จะทำอันตรายต่อสภาวะของอุเบกขาจิตได้ทุกขณะ ถ้าผู้ปฏิบัติถูกอกุศลธรรมนั้นครอบงำ(พระมหาสันตติ จันทร์ทาทอง, 2544 : 29) ปฏิปักษ์ธรรมดังกล่าวจะมีผลอย่างไร และมีการระบุนั้นไว้อย่างไร มีรายละเอียดดังนี้

2.5 ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออุเบกขา

ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออุเบกขาในที่นี้ หมายถึง อกุศลธรรมทั้งหลายที่จะต้องถูกกำจัดไปด้วยอุเบกขา ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์หรืออันตรายต่ออุเบกขานั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่านมุ่งถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ของอุเบกขาในพรหมวิหาร 4 โดยมีการจำแนกประเภทไว้ ดังนี้

2.5.1 อัญญาบุเพกขา

อัญญาบุเพกขา หรือท่าทีการวางเฉยที่ไร้ปัญญา ขาดการพิจารณาตามความเป็นจริง ขาดการพิจารณาด้วยเหตุและผลเพราะจิตถูกโมหะครอบงำ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ระบุไว้อย่างชัดเจนว่า *อัญญาบุเพกขา อาสนุนปจฺจตุตฺถิกา* (วิสุตฺติ. 1/263/350) ซึ่งหมายความว่าอัญญาบุเพกขานี้

จัดเป็นศัตรูใกล้ของอุเบกขา⁴ โดยสภาวะของอุเบกขาที่เป็นฝ่ายกุศล (ญาณอุเบกขา) จะมีปัญญาเป็นตัวควบคุมเสมอ ปัญญา ถือว่ามีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นธรรมที่ควบคุมให้อุเบกขาเป็นไปตามสภาวะแห่งกุศลธรรม

นอกจากนี้ อิทธิพลของราคะยังเป็นปัจจัยให้เกิดความขัดแย้งหรือการทะเลาะวิวาท ดังที่ท่านพระมหากัจจายนะได้กล่าวกับอรามทัณฑพราหมณ์ว่า เพราะความยึดมั่นมาก ราคะตกอยู่ในอำนาจการราคะ กำหนดยินดีในกามราคะ ถูกกามราคะกลุ้มรุม และถูกกามราคะครอบงำเป็นเหตุ แม้กษัตริย์ก็ขัดแย้งกับกษัตริย์ แม้พราหมณ์ก็ขัดแย้งกับพราหมณ์ แม้คหบดีก็ขัดแย้งกับคหบดี (อง.ทุก. 20/38/83)

ปฏิบัติกษธรรมของอุเบกขานอกจากจะหมายถึงอุกุศลธรรม 2 ประเภทดังกล่าวแล้วยังมีปฏิบัติกษธรรมของอุเบกขาอีกประเภทหนึ่งได้แก่ อคติหรือความลำเอียง 4 ประการคือ ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะชอบ โทสาคติ ลำเอียงเพราะชัง โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลง และภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว (ที.ปา.11/311/288) สาเหตุที่อคติหรือความลำเอียงนี้จัดเป็นปฏิบัติกษธรรมของอุเบกขา เพราะมีสภาวะธรรมขัดแย้งกันกล่าวคืออคติเป็นธรรมฝ่ายอกุศลเป็นตัวขัดขวางต่อการธำรงความชอบธรรม และเป็นตัวขัดขวางต่อความก้าวหน้าของการปฏิบัติธรรมในระดับสูงขึ้นไป ส่วนอุเบกขา เป็นหลักการว่าด้วยความชอบธรรม กล่าวโดยสภาวะธรรมจึงขัดแย้งและสวนทางกัน มีหลักฐานหลายแห่งที่ระบุผลร้ายของการมีอคติ เช่น บุคคลผู้มีอคติย่อมประสบความเสื่อมยศ ดังพระพุทธพจน์ว่า บุคคลใดละเมิดความชอบธรรมเพราะฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยาคติ ยศของบุคคลนั้นย่อมเสื่อมจางจันท์ข้างแรมฉะนั้น (อง.จตุกก. 21/17/29) และมีพระพุทธพจน์บางแห่งที่ระบุถึงโทษการมีอคติและคุณของการไม่มีอคติ เช่น

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่สำรวมในกามทั้งหลาย ไม่ประกอบด้วยธรรม

ไม่เคารพธรรม ถึงอคติเพราะฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยาคติ บุคคล เช่นนี้ เราเรียกว่าผู้เป็นชยะในบริษัท (ส่วน) บุคคลผู้ดำรงอยู่ในธรรม ไม่ทำบาป ไม่ถึงอคติ เพราะฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยาคติ เป็นสัตบุรุษที่น่าสรรเสริญ บุคคลเช่นนี้ เราเรียกว่า ผู้ผู้ค่อมองในบริษัท

(อง.จตุกก. 21/20/32)

⁴ ศัตรูใกล้ของอุเบกขา หมายความว่า อัญญาอุเบกขา เป็นตัวโมหะที่จะทำให้บุคคลไม่พิจารณาคุณและโทษของ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ และธรรมารมณ์ ซึ่งจะทำให้มีท่าทีการวางเฉยแบบโง่เขลา งมงาย ไร้ปัญญา (วิสุทฺธิ. 1/365/351)

บทบาทของหลักคำสอนเรื่องอุเบกขามีความสำคัญต่อการขจัดอกุศลธรรม เช่น เป็นเครื่องกำจัดอคติ หรือภาวะความลำเอียงให้สิ้นไป และเป็นคุณธรรมสำคัญต่อการพัฒนาปัญญา เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และเอื้อต่อการพัฒนาอินทรีย์สู่ภาวะทางปัญญา ที่สามารถดับทุกข์ทั้งปวงได้ (พระมหาสันตัก จันทร์ทาทอง, 2544 : 31) บทบาทของอุเบกขาจะมีความสำคัญต่อกระบวนการขจัดอกุศลธรรมและพัฒนาปัญญาอย่างไรนั้น จะได้กล่าวถึงในตอนว่าด้วยอุเบกขาในหมวดธรรมต่างๆ ต่อไป

2.6 อุเบกขาในหมวดธรรมต่างๆ

หลักธรรมในพระพุทธศาสนา มีความเชื่อมโยงและสอดคล้องสัมพันธ์กัน การกล่าวสภาวะของหลักธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่ง จึงต้องอธิบายข้อธรรมทั้งหมดในหมวดนั้นๆ โดยภาพรวมก่อน เพื่อให้การนำเสนอข้อแตกต่างปลีกย่อยอื่นๆ มีความเด่นชัดขึ้น ดังนั้น การอธิบายสภาวะของอุเบกขาในหมวดธรรมทั้งหลาย จึงเริ่มจากการอธิบายความหมาย และองค์ประกอบทั้งหมดในหมวดธรรมนั้นๆ ก่อนแล้วจึงนำไปสู่การอธิบายสภาวะของอุเบกขาและสาระสำคัญอื่นๆ

2.6.1 อุเบกขาในพรหมวิหาร 4

พรหมวิหาร หมายถึง ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ ธรรมประจำใจอันประเสริฐ หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์ ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักเพื่อกำกับความประพฤติ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2538 : 148) บางครั้งท่านเรียก พรหมวิหาร อีกชื่อหนึ่งว่า อัปมัญญา ซึ่งหมายถึง ธรรมที่พึงแผ่ออกไปในสัตว์และมนุษย์ทั้งหลาย โดยมีจิตสม่ำเสมอทั่วกัน ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต ดังมีพระบาลีแสดงไว้ว่า

เสฏฐุญฺเฐน คาว นิทุโทสภาวเณ เจตถ พุรุมฺวิหารตา เวทิตพฺพา. สตุเต
 สฺสุ สมฺมาปฺปฏิปตฺติภาเวเนหิ เสฏฐฺา เอเต วิหารา. ยถา พุรุมฺมาโน นิทุโทสจิตฺตา
 ทรนฺติ เอวฺ เอเตหิ สมฺปยุตฺตา โยคิโน พุรุมฺสมา ว หุตฺวา วิหรนฺตฺติ เสฏฐุญฺเฐน
 นิทุโทสภาวเณ จ พุรุมฺวิหาโรติ วุจฺจติ.

แปลความว่า ความเป็นพรหมวิหารในคนชาติมีเมตตาเป็นอาทินั้นพึงทราบ (ว่าเป็น) เพราะอรรถว่า เป็นธรรมประเสริฐ และเพราะมีความเป็นธรรมหาโทษมิได้ แท้จริง ธรรมเหล่านั้นจัดว่าเป็นวิหารธรรมอันประเสริฐเพราะภาวะที่เป็นความปฏิบัติชอบในสัตว์ทั้งหลาย อนึ่ง พรหมทั้งหลายเป็นผู้มีจิตหาโทษมิได้อยู่ ฉนใด พระโยคีทั้งหลาย ผู้ประกอบด้วยธรรมเหล่านั้น ก็เป็นผู้

(มีจิต) เสมอด้วยพรหมอยู่เท่านั้น เพราะเหตุนี้ นั้น ธรรมเหล่านั้น ท่านจึงเรียกว่าพรหมวิหาร เพราะ
 อรรถว่าเป็นธรรมประเสริฐ และความเป็นธรรมหาโทษมิได้ (วิสุทธิ. 1/268/352)

หลักฐานในพระสูตรต้นปิฎกและอรรถกถาบางแห่ง ระบุความหมายของคำว่า “พรหม”
 ไว้ว่า “พฺรหฺมาติ มาตาปีตโร” (มารดาบิดาเป็นพรหมของบุตร) คำว่า พรหม เป็นชื่อของท่านผู้
 ประเสริฐ และมารดาบิดาได้ชื่อว่าพรหม เพราะท่านประพฤติคุณธรรม 4 ประการที่เรียกว่า พรหม
 วิหาร 4 (อญ.เอกก. 20/31/127) ความหมายของคำว่าพรหมวิหารท่านแปลไว้ต่างๆ กันเช่น “ที่
 ประทับแห่งพรหม” “โลกสวรรค์” “สภาวะสูงสุด” “ความเป็นอยู่ที่ยอดเยี่ยม” “ทิพยารมณ” และ
 “อัปมัณฺญา” หมายถึงนับไม่ได้ ไม่มีที่สุด ไม่มีขอบเขต ตามคำอธิบายของพระพุทฺธโฆษาจารย์ คำ
 ว่า “พรหม” หมายถึง “ยอดเยี่ยม” “ดีเลิศหรือสูงสุด” (วิสุทธิ. 1/268/352) ซึ่งแสดงถึงสภาวะที่ไม่คิด
 พลาดสะอาดและบริสุทธิ์ จัดเป็นภาวะของพรหมที่ดีที่สุดด้วยเหตุผลคือ เป็นความประพฤติที่
 เหมาะสมและสมบูรณ์ของคนหนึ่งๆ ที่มีต่อบุคคลอื่น แต่เมื่อก้าวโดยสรุป พรหมวิหารมี 2 ความ
 หมายถึงคือ

1. พฺรหฺม หมายถึง ผู้ที่อยู่ในพรหมโลก อันได้แก่พระพรหมทั้งหลายผู้ดำรงอยู่ภายใต้
 อิทธิพลความคิดที่บริสุทธิ์ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติก็มีภูมิจานที่ใต้เจริญภาวาโดยเพ่งถึงพระพรหม ย่อม
 ดำรงชีพอยู่เหมือนพระพรหม
2. วิหาร หมายถึง แบบแห่งการดำรงชีพที่บริสุทธิ์ทางศาสนา เช่นคำว่า “ทิพวิหาร” ซึ่ง
 หมายถึงการดำรงชีพอย่างเทพ หรือชีวิตในสวรรค์ และ “อริยวิหาร” ซึ่งหมายถึง การดำรงชีพที่
 ประเสริฐ

นอกจากนี้ ท่านยังอธิบายว่าคำว่า “พรหม” หมายถึง ผู้ประเสริฐ คำว่า “วิหาร” หมายถึง
 ความเป็นอยู่ประเสริฐด้วยอัปมัณฺญา 4 เมื่อก้าวรวมกันจึงหมายถึงความเป็นอยู่ที่ประเสริฐของ
 บุคคลผู้ประเสริฐชื่อว่าพรหมวิหาร (พระสังฆมมโฆติกะธัมมาจริยะ, 2525 : 190) พรหมวิหาร มี
 องค์ประกอบ 4 ประการ ดังนี้

1. เมตตา ความรักใคร่ ปราบปรามให้คนอื่นมีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรี คิดทำประโยชน์
 แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า และเป็นความรักใคร่ที่ปราศจากราคะ ความกำหนัด เช่น ความรักระหว่าง
 มารดาบิดากับบุตรธิดา
2. กรุณา ความสงสารคิดช่วยให้คนอื่นพ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันที่จะปลดเปลื้องบำบัดความ
 ทุกข์ยากเดือนร้อนของปวงสัตว์ หมายถึง ความเอ็นดูพ้อใจในการช่วยเหลือให้ผู้อื่นได้รับความสุข
 โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน

3. **มูทิตา** ความพลอยยินดี ชื่นใจเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดีมีความสุข และเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป ความยินดีพอใจในการช่วยเหลือ ให้ผู้อื่นได้รับความสุขความเจริญ หรือผู้ที่เขามีความสุขความเจริญอยู่แล้ว ซึ่งตรงข้ามกับความริษยา

4. **อุเบกขา** ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญา คือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นถึง สภาวะที่สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรมของตน (ที.ม. 10/262/194), (ที.ปา. 11/71/49)

2.6.1.1 กรณีตัวอย่างการใช้หลักอุเบกขาในพรหมวิหาร

คุณลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงการเจริญอุเบกขา เราอาจสังเกตจากเนื้อหาของมหาโควินทสูตร ดังมีเรื่องเล่าถึงอดีตชาติ ที่พระพุทธองค์ทรงเสวยพระชาติ เป็นมหาโควินทพราหมณ์ พระองค์เคยเจริญอุเบกขาจิตแผ่ไปในสรรพสัตว์อย่างไม่มีขอบเขต ดังข้อความว่า “มหาโควินทพราหมณ์มีอุเบกขาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ 1⁵ ทิศที่ 2⁶ ทิศที่ 3⁷ แผ่ไปตลอดโลกทั่วทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานด้วยอุเบกขาจิตอันไพบุลย์ และเป็นมหัคคตะ⁸ (ที.ม. 10/327/256) ตรงกับข้อความในมหาสุทตสนสูตรที่พระพุทธองค์ได้ตรัสเล่าเรื่อง การเจริญอุเบกขาจิตของพระเจ้ามหาสุทตสนะให้ท่านพระอานนท์ฟังสาระสำคัญของเรื่องการแผ่อุเบกขาจิต เป็นเช่นเดียวกันกับที่กล่าวมาในมหาโควินทสูตร (ที.ม. 10/262/194)

นอกจากนี้ ยังปรากฏอีกหลายสูตรที่แสดงถึงการเจริญอุเบกขาจิตในลักษณะนี้ เช่น เนื้อหาในเตวิชชสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงคุณสมบัติของพรหม เปรียบเทียบกับการเจริญพรหมวิหารธรรมของภิกษุในพระพุทธศาสนาว่า คุณสมบัติของพรหมที่เด่นชัดเช่นไม่มีเครื่องเกาะ ไม่คิดจองเวร ไม่คิดเบียดเบียน มีจิตไม่เศร้าหมอง บังคับจิตให้อยู่ในอำนาจได้ เปรียบได้กับภิกษุผู้มีเมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต และอุเบกขาจิต อันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียน (ที.ลี. 9/557-558/245-246) ซึ่งสอดคล้องกับข้อความในขัณฑวิสามสูตรนิตเทศว่า (พระปัจเจกพุทธเจ้า) เสพอาศัย...อุเบกขาอันเป็นวิมุตติตามกาล สัตว์โลกทั้งปวง มิได้เกลียดชัง จึง

⁵ **ทิศที่ 1** หมายถึง เทวโลก (วิสุทฺธิ. มหาฎีกา 1/254/435)

⁶ **ทิศที่ 2** หมายถึง นรกและนาค (วิสุทฺธิ. มหาฎีกา 1/254/345)

⁷ **ทิศที่ 3** หมายถึง ทิศย่อยของทิศใหญ่หรือทิศรอง (วิสุทฺธิ. มหาฎีกา 1/254/345)

⁸ **มหัคคตะ** หมายถึง อารมณ์ที่ถึงความยิ่งใหญ่ ชื่นรูปร่างและอรูปร่าง เพราะมีผลที่สามารถข่มกิเลสได้ และ หมายถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และปัญญาอันยิ่งใหญ่ (อภิ.สง.อ. 12/92)

ประพุดคือผู้เดียวเหมือนนอแรด (พ.จ.30/159/497) คุณสมบัติดังกล่าว เป็นท่าทีของ การเจริญพรหมวิหาร 4 และในประเด็นเดียวกันนี้ ในอรรถกถาท่านได้ยกตัวอย่างการเจริญพรหมวิหารธรรมของมารดาบิดาต่อบุตรว่า

มารดาบิดาเกิดเมตตาความรักบุตร ตั้งแต่บุตรยังอยู่ในท้อง รอคอยที่จะเห็นบุตรเกิดมาอย่างปลอดภัยไร้โรค มีอวัยวะครบบริบูรณ์ พอบุตรเกิดมาแล้ว บางครั้งบางคราวบุตรนอน อยู่ถูกมดแมลงกัดหรือนอนไม่สบายก็ร้องไห้ มารดาบิดาได้ยินบุตรร้องไห้ ก็เกิดกรุณา ความสงสารบุตร ในเวลาที่บุตรวิ่งเล่นได้ หรือในเวลา que บุตรเจริญเติบโตน่ารักน่าเอ็นดู มารดาบิดามองดูด้วยจิตใจที่อ่อนโยนเบิกบานบันเทิงใจเกิดมุทิตา ความพลอยยินดี เวลาบุตรจบการศึกษา ทำการงานแยกออกไปอยู่ครองเรือนเลี้ยงตนเองและครอบครัวได้ มารดาบิดาก็เกิดอุเบกขา ความวางเฉย ไม่ห่วงใยในบุตรนั้น ด้วยคิดว่า ลูกของเราสามารถดำรงตนอยู่ได้แล้ว ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า มารดาบิดาเป็นพรหมของบุตร (อ.จ.ท.ก.อ.2/31/111)

จากหลักฐานที่แสดงนี้สนับสนุนหลักความจริงที่ว่าชีวิตมนุษย์ย่อมตกอยู่ในสถานการณ์ 4 อย่างซึ่งต้องรู้เท่าทันและเลือกปฏิบัติให้ถูกต้องตามสถานการณ์นั้นๆ คือ

สถานการณ์ที่ 1. เมื่อเพื่อนมนุษย์มีความเป็นอยู่อย่างปกติสุขไม่เดือดร้อน ไม่มีอันตราย ไม่มีปัญหาอะไร พระพุทธศาสนาสอนให้ใช้หลักเมตตา คือความรักความอยากให้เป็นสุขและเป็นความปรารถนาในท่าทีความเป็นมิตร

สถานการณ์ที่ 2. เมื่อเพื่อนมนุษย์ตกต่ำ เดือดร้อน มีทุกข์ มีปัญหา พระพุทธศาสนาสอนให้ย้ายความรู้สึกจากเมตตาไปเป็นกรุณา คือ รู้สึกพลอยหวนใจและหวนไหวในความทุกข์และคิดที่จะปลดเปลื้องหรือทำอย่างใดอย่างหนึ่งให้เขาพ้นจากความทุกข์เท่าที่เราจะช่วยได้

สถานการณ์ที่ 3. เมื่อเพื่อนมนุษย์ประสบความสำเร็จมีความสุขมีฐานะยศถาวรราคาคดี มีอำนาจวาสนาจากผลการกระทำอันเป็นสัมมาอาชีพะ พระพุทธศาสนาสอนให้ย้ายความรู้สึกจากเมตตากรุณาไปสู่มุทิตา คือ มีความรู้สึกชื่นชมยินดีส่งเสริมสนับสนุน ในความสุขความสำเร็จตามควรแก่การกระทำของผู้นั้น

สถานการณ์ที่ 4. เมื่อเพื่อนมนุษย์ประสบกับภพกรรมชาติ หรือได้รับผลการกระทำตามภพกรรมชาติคือความเป็นไปแห่งเหตุปัจจัย พระพุทธศาสนาสอนให้ย้ายจากจริยธรรมที่มีต่อเพื่อนมนุษย์ให้กลับมาตั้งอยู่บนฐานแห่งศีลธรรม คือ การยอมรับความจริงตามภพกรรมชาติคือใช้หลักอุเบกขา ไม่ใช่ยอมรับหรือหลงยึดอยู่กับบัญญัติธรรมตามใจชอบ แต่เป็นการยอมรับด้วยการวางใจเป็นกลางในสถานการณ์ที่เพื่อนมนุษย์ได้รับตามธรรมนิยามนั้นๆ เป็นท่าทีของความนิ่งเฉย เพื่อรักษาธรรม (สุวณฺณํ จันทรจันง, 2510 : 235) เป็นธรรมที่เป็นตัวเชื่อมโยงให้การอยู่ร่วมกัน ของมนุษย์เป็นไปอย่างถูกต้องเหมาะสม

จะเห็นได้ว่า พรหมวิหารธรรม เป็นธรรมที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ถ้ามนุษย์อยู่ด้วยกันโดยมีน้ำใจเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกันตามสถานการณ์ทั้ง 3 ข้างต้น โลกมนุษย์จะอยู่อย่างสันติ ในขณะที่สถานการณ์ที่ 4 มีความสำคัญในฐานะเป็นฐานรองรับให้ความสัมพันธ์ดังกล่าว ดำเนินไปได้ด้วยดี และทำให้สังคม เกิดสันติสุข (พระมหาสันตัก จันทรทัตทอง, 2510 : 235)

สาเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตมนุษย์ตกอยู่ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว เนื่องจากมนุษย์ไม่ได้อยู่ตามลำพัง ภายใต้อาณัติของมนุษย์นี้ มีสิ่งที่เป็นฐานรองรับ ซึ่งได้แก่ศีลธรรมหรือธรรม ที่เป็นหลักการของธรรมชาติที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย เป็นไปตามหลักความถูกต้องดีงาม ธรรมหรือความเป็นจริงของภพกรรมชาตินี้ครอบคลุม และครอบครองธรรมชาติทั้งหลายไว้ทั้งหมด โลกมนุษย์ตั้งอยู่บนรากฐานของความเป็นจริงของธรรม ซึ่งสำคัญกว่าความสัมพันธ์ในหมู่มนุษย์ที่มนุษย์ไม่ควรดำเนินชีวิตให้เป็นการกระทบกระเทือนหรือทำลายธรรม แต่ควรดำเนินชีวิตเพื่อให้สอดคล้องกับตัวธรรม โลกมนุษย์จึงจะเป็นไปได้ด้วยดี โดยที่มนุษย์ไม่ใช้มีหน้าที่แต่เพียงที่จะรักษาความสัมพันธ์ที่ดีกับมนุษย์ด้วยหลักความเมตตา กรุณา และมุทิตาเท่านั้น แต่จะต้องมีหน้าที่รักษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับภพกรรมชาติด้วย ดังนั้น ต้องมีหลักอุเบกขาเข้ามาเป็นฐานรองรับความสัมพันธ์นั้น สังคมจึงจะเกิดสันติสุขอย่างแท้จริง (สุวณฺณํ จันทรจันง, 2540 : 235)

ดังนั้น สถานะของ อุเบกขา ในพรหมวิหาร จึงเป็นฐานรองรับ และรักษาคุณภาพให้การปฏิบัติ กรุณา และมุทิตาเป็นไปตามสถานะของตน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าอุเบกขาเป็นท่าทีที่มนุษย์พึงมีต่อศีลธรรมในขณะที่หลักปฏิบัติสามข้อเบื้องต้นนั้น เป็นท่าทีที่พึงปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์กับสรรพสัตว์ผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตายในสังสารวัฏ แต่หลักการทั้ง 4 ข้อ ไม่อาจแยกส่วนกันโดยเอกเทศได้ ตัวอย่างเช่น ถ้าสังคมใดหนักไปทางเมตตา กรุณา มุทิตา แต่ขาด อุเบกขา สังคมนั้นแม้จะมีความปกติสุขเพราะทุกคนมีน้ำใจช่วยเหลือกัน แต่ก็อ่อนแอในด้านการเคารพกฎ กติกา หรือความชอบธรรมในสังคม ซึ่งจะทำให้สังคมเสียคุณ เช่นในสังคมไทย ในขณะที่เดียวกันสังคมใดเน้นหนักเรื่องอุเบกขาคือยึดกฎระเบียบของสังคมมากเกินไปแม้ว่าจะเอื้อต่อการจัดระบบสังคม แต่

ก็จะทำให้สังคมนั้นเสียสมดุลเช่นกันเพราะขาดหลักการมีน้ำใจช่วยเหลือกัน เช่นในสังคมตะวันตก ดังเป็นที่ทราบกันดีว่า ในสังคมตะวันตกนั้นโดดเด่นในเรื่องการถือหลักเกณฑ์ กติกา และกฎหมายเป็นหลักการสำคัญ จนทำให้เขาภาคภูมิใจว่าเป็น The rule of law ซึ่งหมายถึงสังคมที่ถือหลักการและรักษาความชอบธรรมไว้ได้ แต่เบื้องหลังความภาคภูมิใจดังกล่าวกลับแฝงไปด้วยสภาพปัญหาด้านจิตใจ เช่น สภาพจิตใจที่ตึงเครียด ว่างเปล่า กัดกิน เนื่องจากต้องต่อสู้ดิ้นรนอยู่ตลอดเวลาเพื่อให้เอาตัวรอดได้ในสังคมที่ขาดต่อการหวังพึ่งพาคนอื่น (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542 : 31) ดังนั้นแกนกลางที่สำคัญของหลักพรหมวิหาร 4 ก็คือต้องปฏิบัติให้สมดุลกันทั้งระบบ เช่น ถ้าทุกคนมีเมตตา กรุณา มุทิตา โดยมีอุเบกขากำกับอยู่ก็จะมีน้ำใจช่วยเหลือส่งเสริมกันด้วยความสัมพันธ์อันดี พร้อมทั้งดำรงรักษาความเป็นธรรมในสังคม และความเข้มแข็งรับผิดชอบในตัวตนไว้ได้ ในขณะที่เดียวกัน ก็จะอภิบาลโลกดำรงรักษาสังคมให้มีสันติสุขตั้งแต่สังคมเล็กในบ้านไปจนถึงสังคมสากลของมนุษยชาติ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542 : 13-33)

2.6.2 อุเบกขาในโพชฌงค์ 7

โพชฌงค์ หรือ สัมโพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ มีพระพุทธพจน์ที่ให้คำจำกัดความไว้ดังนี้ว่า ที่เรียกว่าโพชฌงค์เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ธรรม (ส.ม.19/186/119) พระอรรถกถาจารย์วินิจฉัย ตามรูปศัพท์และแปลว่า องค์คุณ ของผู้ตรัสรู้ หรือผู้จะตรัสรู้บ้าง องค์ประกอบของการตรัสรู้บ้าง หลักธรรมเรื่องโพชฌงค์นี้ ถือเป็นสนามปฏิบัติการทางปัญญา เป็นธรรมที่เกี่ยวเนื่องในการเจริญสมาธิและเป็นที่ใช้เพื่อประโยชน์ที่สูงขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือ วิชชา และวิมุตติ เป็นหลักธรรมที่ทำหน้าที่ ตรงกันข้ามกับนิรณัน⁹ (พระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตฺโต), 2542 : 879) นอกจากนี้ โพชฌงค์ ยังหมายถึงองค์ของผู้จะรู้ ธรรมสามัคคีอันเป็นเครื่องรู้ ธรรมที่ช่วยให้บรรลุสิ่งทั้งหลาย หรือได้แก่ธรรม ที่ทำให้ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัญฐาน ได้บรรลุ มรรค ผลนิพพาน (พระธรรมธีรราชมหามุนี (โศภน ญาณสิริ), 2542 : 102)

เมื่อว่าโดยหลักการ โพชฌงค์จัดเป็นธรรมที่ตรงกันข้ามกับนิรณัน⁹ ดังจะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ตรัสเรื่องโพชฌงค์ไว้ควบคู่ไปกับนิรณัน⁹ เป็นส่วนมากโดยฐานที่ทำหน้าที่ตรงกันข้ามกัน แม้คำบรรยายคุณลักษณะต่างๆ เกี่ยวกับโพชฌงค์ 7 ประการนี้ ไม่เป็นเครื่องกางกัน ไม่เป็นความ

⁹ นิรณัน หมายถึง เครื่องกางกันจิต เครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ทอนกำลังปัญญา มี 5 ประการคือ (1) การฉันทะ ความพอใจในกาม (2) พยาบาท ความคิดร้าย (3) ถีนมิทชะ ความหดหู่ และเซื่องซึม (4) อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ (5) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (อภ.ปญจก. 22/51/89)

เสรีภาพแห่งจิตที่บุคคลเจริญแล้วทำให้มากแล้วยอมเป็นไปเพื่อให้แจ้งผลแห่งวิชา และวิมุตติ (ส.ม. 19/215/147/148) เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายคลายกำหนด เพื่อดับทุกข์ เพื่อความสงบระงับ เพื่อยิ่งเพื่อตรัสรู้ (ส.ม. 19/201/133) ผู้เจริญโพชฌงค์เป็นเหมือนคนมีดวงตาทำให้รู้ ทำให้ปัญญาเจริญ ไม่เป็นไปในฝ่ายความคับแค้น แต่เป็นไปเพื่อนิพพาน (ส.ม. 19/221/154)

จากความหมายดังกล่าว โพชฌงค์ จึงเป็นหลักธรรมที่ช่วยส่งเสริมคุณภาพชีวิตเป็นเครื่องบำรุงและวัดคุณภาพจิต และเป็นองค์แห่งธรรมสามัคคี (ขุ.ม. 29/45/159-160) เป็นเครื่องรู้พร้อมเป็นธรรมสนับสนุนให้เกิดความรู้ชัดแจ้งในสังขาร (พิฑูร มลิวัดย์, 2528 : 55-56)

องค์ประกอบ 7 ประการของโพชฌงค์ ได้แก่

1. **สติ** ความระลึกได้ หมายถึง ความสามารถทวนระลึกนึกถึงหรือคุมจิตไว้กับสิ่งที่จะพึงเกี่ยวข้องหรือต้องใช้ต้องทำในขณะนั้น ในโพชฌงค์นี้ สติมีความหมายคลุมตั้งแต่การมีสติกำกับกายและใจให้อยู่กับสิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณาเฉพาะหน้าไปจนถึง การทวนระลึกรวบรวมเอาธรรมที่ได้สดับเล่าเรียนแล้ว หรือสิ่งที่จะพึงเกี่ยวข้องต้องใช้ ต้องทำมานำเสนอต่อปัญญาที่ไตร่ตรองพิจารณา

2. **ธรรมวิจย** ความเพียรธรรม ความสอดส่องสืบค้นธรรม มุ่งถึงการใช้ปัญญาสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สติกำหนดไว้หรือธรรมที่สติระลึกรวมมานำเสนอนั้นตามสภาวะ เช่น ไตร่ตรองให้เข้าใจความหมายจับสาระของสิ่งที่พิจารณานั้นได้ ตรวจตราเลือกเฟ้นเอาธรรมหรือสิ่งที่เกี่ยวเนื่องชีวิตจิตใจ มองเห็นอาการของสิ่งที่พิจารณานั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เข้าใจสภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ ตลอดจนปัญญาที่มองเห็นอริยสัจ

3. **วิริยะ** ความเพียร หมายถึง ความแกว่งกล้าเข้มแข็ง กระตือรือร้นในธรรมหรือสิ่งที่ปัญญาเห็นได้ อาจหาญในความดี มีกำลังใจสู้กิจ บากบั่น รุดไปข้างหน้า ยกจิตไว้ได้ ความไม่หืดหูดดดหรือท้อแท้

4. **ปีติ** ความอิ่มใจ หมายถึง ความเอิบอิ่ม ปลอดปลื้มปรีดิ์เปรม คิ้มค้ำ ซาบซึ้ง แ่มชื่น ซาบซ่าน และความพอใจ

5. **ปัสสัทธิ** ความสงบใจ หมายถึง ความผ่อนคลายกายใจ คลายสงบระงับ ความไม่กระสับกระส่าย

6. **สมาธิ** ความมีใจตั้งมั่น หมายถึง ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต

7. **อุเบกขา** ความมีใจเป็นกลาง เพราะเห็นแจ้งตามความเป็นจริง หมายถึง ความมีท่าทีเฉย

นึ่งดูไปในเมื่อจิตแน่วแน่อยู่กับกิจที่ทำและสิ่งต่างๆ ที่ดำเนินไปด้วยดีตามแนวทางที่กำหนดไว้หรือตามที่ยึดมั่นควรจะเป็น ไม่แทรกแซงให้เสียการ

องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดโพชฌงค์ทั้ง 7 ประการนี้ ได้แก่ ธรรมที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยง กระตุ้นเสริม และทำให้โพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นและที่เกิดแล้วให้เจริญไปพลอยยิ่งขึ้น ปัจจัยดังกล่าวเรียกว่า อาหารของโพชฌงค์ ส่วนธรรมฝ่ายอกุศลที่ไม่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงให้เกิดโพชฌงค์ เรียกว่า อนาหารของโพชฌงค์ (ส.ม. 19/232/162-167) เช่น อาหารของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ได้แก่ โยนิโสมนสิการ ส่วนอนาหาร ได้แก่ อโยนิโสมนิการ หรือการขาดมนสิการโดยแยกกายในสิ่งที่จะทำให้เกิดโพชฌงค์อันเป็นลักษณะตรงกันข้าม

2.6.2.1 องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดสัมโพชฌงค์ 7

ประกอบด้วยองค์ธรรม ดังนี้

1. **สติสัมโพชฌงค์** องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดสติสัมโพชฌงค์ หรือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติในที่นี้หมายถึง โพธิปักขิยธรรม 37 ประการและโลกุตรธรรม 9 ถ้ามองอย่างกว้างๆ ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4 ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านแสดงไว้ 4 อย่าง คือ การมีสติสัมปชัญญะ การหลีกเลี่ยงบุคคลผู้มีสติเลอะเลือน การคบหาบุคคลผู้มีสติกำกับตัวดี และการทำจิตให้น้อมไปในสติสัมโพชฌงค์ (วิสุทธิ. 1/64/143)

2. **ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์** องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ท่านแสดงไว้ 7 ประการคือ ความเป็นนักไต่ถามสอบค้น การทำสิ่งต่างๆ ให้หมดจดสดใส¹⁰ การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน การหลีกเลี่ยงคนปัญญาทวม การเสวนาคคนมีปัญญา การพิจารณาเรื่องที่ควรใช้ปรัชาลิกซึ่ง และการน้อมไปในการวิจยธรรม (วิสุทธิ. 1/65/143)

3. **วิริยสัมโพชฌงค์** องค์ธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิริยสัมโพชฌงค์ท่านแสดงไว้ 11 ประการ ได้แก่ การพิจารณาเห็นภัยต่างๆ เช่น ภัยในอบาย เป็นต้น การมองเห็นอนิสงส์ว่าเพียรพยายามไปแล้วจะได้ประสบผลวิเศษที่เป็นโลกิยะและโลกุตระอย่างนั้นๆ การพิจารณาวิถีแห่งการปฏิบัติว่าเป็นทางดำเนินของบุคคลยิ่งใหญ่อย่างพระพุทธเจ้าและมหาสาวก เป็นต้น เมื่อเราจะดำเนินทางนั้น มัวเกียจคร้านอยู่ไปไม่สำเร็จแน่ ความเคารพในอาหารบิณฑบาตว่าเราจะทำให้เกิดผลมากแก่ให้อาหารบิณฑบาต การพิจารณาความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาว่าพระองค์สรรเสริญความเพียร เราควรบูชาอุปการะของพระองค์ด้วยการปฏิบัติบูชา การพิจารณาภาวะที่ตนควรทำตัวให้สมกับการ

¹⁰ ทำสิ่งต่างๆ ให้หมดจดสดใส เช่น ผม ขน เล็บ ตัดให้เรียบร้อย ร่างกายอาบน้ำให้สะอาด ผ้านุ่งห่ม ซักให้สะอาดไม่เหม็นสาบเปรอะเปื้อน ที่อยู่ไม่รกรุงรัง เป็นต้น

ที่จะได้รับมรดกคือสัทธรรมอันยิ่งใหญ่ การบรรเทาถิ่นมิทระด้วยวิธีต่างๆ เช่นเปลี่ยนอริยาบถและ ทำอาโลกัญญา(นึกถึงแสงสว่าง)เป็นต้น การหลีกเว้นคนเกียจคร้าน การคบหาคน ขยัน พิจารณา สัมมปธาน 4¹¹ และการทำใจให้นุ่มไปในวิริยะนั้น (วิสุทฺธิ. 1/65/143-144)

4. **ปิติสัมโพชนงค์** องค์ธรรมที่ทำให้เกิดปิติสัมโพชนงค์ท่านแสดงไว้ 11 อย่าง เช่นกัน คือ ระลึกถึงพระพุทธคุณ ระลึกถึงพระธรรมคุณ ระลึกถึงพระสังฆคุณ ระลึกถึงศีล คือ ความประพฤติดีงามของตน ระลึกถึงการบริจาคหรือการเสียสละที่ตนได้กระทำ ระลึกถึงเทวดาและ เทวธรรม ระลึกถึงภาวะสงบคือนิพพาน หลีกเว้นบุคคลผู้หมองเศร้า เสวาคบหาคนแจ่มใส พิจารณา พระสูตรที่ชวนให้แจ่มใส และทำใจให้นุ่มไปในปิติ (วิสุทฺธิ. 1/65/144)

5. **ปัสสัทธิสัมโพชนงค์** องค์ธรรมที่ทำให้เกิดปัสสัทธิสัมโพชนงค์ท่านแสดงไว้ 7 ประการ คือ เสพโภชนะอันประณีต เสพบรรยากาศที่สุขสบาย เสพอริยาบถที่สุขสบาย ประกอบ ความเพียรพอปานกลาง หลีกเว้นคนลักษณะเครียดกระสับการส่าย เสวนาคนลักษณะอ่อนคลาย สงบ และทำใจให้นุ่มไปในปัสสัทธิต (วิสุทฺธิ. 1/65/146)

6. **สมาธิสัมโพชนงค์** องค์ธรรมที่ช่วยให้เกิดสมาธิสัมโพชนงค์มี 11 อย่างได้แก่ ทำสิ่งต่างๆ ให้หมดจดสดใส ฉลาดในนิมิตต่างๆ ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ช่มจิตในเวลาที่ต้องข่ม ขกจิตในเวลาที่ต้องข่ม เมื่อจิตไม่สุขสดชื่นก็ทำให้ร่าเริงด้วยศรัทธาและสังเวช¹² เมื่อจิตดำเนินไป ถูกต้องแล้วก็วางท่าที่เฉยคอยดู หลีกเว้นคนจิตไม่เป็นสมาธิ เสวนาคนมิจิตเป็นสมาธิ พิจารณาตาม วิโมกข์ และทำใจให้นุ่มไปในสมาธิ (วิสุทฺธิ. 1/65/146)

7. **อุเบกขาสัมโพชนงค์** องค์ธรรมที่แสดงถึงกระบวนการในการอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชนงค์ด้วยโยนิโสมนสิการหรือการพิจารณาสภาวะธรรมทั้งหลาย โดย แยกกายเพราะการทำมนสิการโดยแยกกายในธรรมทั้งหลายให้มาก เป็นปัจจัยให้เกิด อุเบกขาสัม โพชนงค์ (ส.ม. 19/232/164) แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็ได้อธิบายวิธีปฏิบัติเพื่ออบรมปัญญา ให้เกิด อุเบกขาสัมโพชนงค์ด้วยองค์ธรรม 5 อย่าง (วิสุทฺธิ. 1/65/146) คือ

¹¹ สัมมปธาน หมายถึง ความเพียรชอบ หรือความเพียรที่ยิ่งใหญ่ มี 4 อย่าง คือ (1) สังวรปธาน เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้นยับยั้งบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด (2) ปหานปธาน เพียรละ หรือเพียรกำจัดบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว (3) ภวานาปธาน เพียรเจริญหรือเพียรก่อให้เกิดกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น (4) อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ตั้งมั่น และเพียร รักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และเพียรให้เจริญยิ่งขึ้นไป (อง.จตุกก. 21/14/24-26)

¹² สังเวช ในที่นี้ไม่พึงเข้าใจว่าสลดหดหู่ แต่หมายถึงอาการกลับได้คิดหรือเกิดแรงจิตใจ ที่จะเร่งทำสิ่งดีงาม

(1) ความเป็นกลางในสัตว์ กล่าวคือการพิจารณาเห็นว่า ทั้งตนเองและคนอื่นยอมเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มาด้วยกรรมของตนและจักไปด้วยกรรมของตน ทุกคนจึงเสมอกัน โดยกรรม จึงวางเฉยในสัตว์ทั้งหลายได้ หรือพิจารณาเห็นว่า คำว่า สัตว์ นั้น เป็นเพียงคำสมมติ ว่า โดยปรมาตม์แล้วไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่อย่างใด

(2) ความเป็นกลางในสังขาร คือพิจารณาเห็นว่า สิ่งของทั้งหลายไม่มีใครเป็นเจ้าของเช่น เครื่องนุ่งห่มเป็นต้น เป็นสิ่งที่ต้องเปลี่ยนแปลง คร่ำคร่า ผุพัง หรือต้องแตกสลายไปในที่สุด ดำรงอยู่ชั่วขณะหนึ่งเท่านั้นและเป็นเหมือนสิ่งของที่ยืมเขามาใช้เท่านั้น

(3) ไม่คบหาบุคคลที่รักและหวงแหนสัตว์และสังขาร หมายความว่า การเว้นห่างจากบุคคลผู้ยึดมั่นถือมั่นในปิยชนคนที่รักหรือสิ่งของต่างๆ โดยยึดถือว่าเป็นของตน ไม่ยอมให้คนอื่นใช้สอย เมื่อเว้นจากบุคคลเช่นนี้ จิตย่อมวางเฉยเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์

(4) คบหาบุคคลที่มีใจเป็นกลางในสัตว์และสังขาร

(5) น้อมจิตใจไปในทางที่จะก่อให้เกิดอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้นได้แก่น้อมจิตใจไปเพื่อให้อุเบกขาสัมโพชฌงค์ดำรงมั่นทุกอิริยาบถ

หลักโพชฌงค์และองค์ธรรมทั้งหลายในโพชฌงค์ สรุปเป็นแนวปฏิบัติได้ว่า ภิกษุได้เล่าเรียนสดับธรรมหรือคำสอนของท่านผู้รู้ทรงคุณแล้วปลีกกายปลีกใจได้โอกาสเหมาะ แล้วดำเนินตามกระบวนการต่างๆ เช่น ยกเอาธรรมที่ได้สดับหรือสิ่งที่ได้เล่าเรียนนั้นขึ้นมาทบทวน หวนระลึกนำมานึกคิด เป็นอันได้เจริญสติสัมโพชฌงค์ และเมื่อจิตตั้งมั่นอยู่กับสภาวะธรรมนั้นๆ ตามกระบวนการองค์รวมของโพชฌงค์ หน้าที่ของจิตในขั้นนี้ก็เพียงแต่ วางท่าที่นิ่งเฉย เพราะสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นไปตามหน้าที่ของตน เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ชื่อว่า ได้เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (พระธรรมปิฎก(ประยูร ธมฺมปญฺโญ), 2542 : 883-884)

2.6.2.2 อานิสงส์การเจริญโพชฌงค์

ปุถุชนผู้ไม่สามารถเจริญโพชฌงค์ให้บริบูรณ์ได้เท่าพระอรหันตจิตตาสพ แต่การเจริญโพชฌงค์ ย่อมทำให้ได้รับอานิสงส์หลายประการ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้เองว่า ผู้เจริญสติสัมโพชฌงค์จนถึงอุเบกขาสัมโพชฌงค์ พึงหวังผลอานิสงส์หลายประการ เช่น จะได้บรรลุดุริยทัตตผลทันทีในปัจจุบันหรือหากในปัจจุบันยังไม่ได้บรรลุก็จะได้บรรลุในเวลาใกล้ตาม หรือจะได้เป็นพระอนาคามีในสุทธาวาสกภาพใดภพหนึ่งเป็นต้น (ส.ม. 19/184/115-117) การเจริญโพชฌงค์จึงมีอานิสงส์แก่ผู้ปฏิบัติทั้งในภพนี้และภพหน้า ซึ่งสอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า โพชฌงค์ 7 ประการนี้เป็นนิยยานิกรรม (ส.ม. 19/200/133) คือธรรมที่ตัดมูลรากแห่งวิภูฏะ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์

แล้วนำสัตว์ออกจากวิภวได้ (อภิ.สง.อ. 83-100/98) การเจริญโพชฌงค์จึงเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อการพัฒนาจิตสู่ความเป็นอริยะตามหลักพระพุทธศาสนา

2.6.2.3 สภาวะของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ 7

จากการศึกษาความหมาย รวมทั้งบทบาทหน้าที่ ของอุเบกขาสัมโพชฌงค์ พบว่าหลักธรรมข้อนี้เป็นองค์ประกอบสำคัญของโพชฌงค์ ซึ่งมีสภาวะทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดความมั่นคงไม่หวั่นไหวในอภิวรรณและอนิภิวรรณ เพราะเป็นสภาวะจิตปราศจากความยินดียินร้ายในอารมณ์นั้นๆ ทั้งในสัตว์ บุคคล และสิ่งแวดล้อมต่างๆ เป็นกุศลเจตสิก เมื่อเกิดมีแล้วย่อมจะช่วยให้จิตมีความเป็นกลาง ทั้งมีความยุติธรรมในจิตใจอยู่เสมอ (พิฑูร มลิวัดย์, 2528 : 57)

สภาวะที่ถึงขั้นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นสภาวะจิตของพระอรหันต์ ที่ไม่หวั่นไหวในอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบเป็นจิตที่มั่นคงหนักแน่น สภาวะเช่นนี้เราอาจสังเกตได้จากคุณสมบัติของพระพุทธองค์ที่ทรงมีพระทัยมั่นคง หนักแน่น ไม่ไหวในอภิวรรณและอนิภิวรรณทั้งหลาย เพราะได้ทรงอบรมพระองค์มาอย่างสมบูรณ์ ขอยกตัวอย่างจากเหตุการณ์ตอนที่เมตตคฺวุมาณพ¹³ เข้าไปกราบทูลถามว่า พระผู้มีพระภาคชื่อว่าทรงอบรมพระองค์แล้วนั้นเป็นอย่างไร พระพุทธองค์ทรงอธิบายว่า เหตุที่พระองค์ได้ชื่อว่าอบรมตนแล้วเพราะทรงอบรมพระวรกาย อบรมจิต ใจ และอบรมปัญญาเป็นต้น ทรงละกิเลสได้ทั้งหมด เห็นแจ้งอริยสัจ 4 ในขณะเดียวกันก็ทรงประกอบด้วยอุเบกขา 6 ประการคือ เมื่อทรงเห็นรูปทางพระเนตร สดับเสียงทางพระโสต ดมกลิ่นทางพระนาสิก ลิ้มรสทางพระชีวหา ถูกต้องสัมผัสทางพระวรกาย และรู้แจ้งอารมณ์ทางพระทัยแล้วก็ไม่ทรงดีพระทัย ไม่เสียพระทัย ทรงวางเฉย มีสติสัมปชัญญะมั่นคง (จุ.จ. 30/115-118) สอดคล้องกับที่ท่านพระโสณเถระได้กล่าวไว้ว่า

ภูเขาคินท่างที่บ่มไม่สะเทือนเพราะลมจันได รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ทั้งมวลทั้งที่เป็นอภิวรรณและอนิภิวรรณย่อมทำ
จิตของผู้คงที่ให้หวั่นไหวไม่ได้ฉันนั้น จิตของผู้คงที่นั้นเป็นจิตตั้งมั่นไม่

¹³ เมตตคฺวุมาณพ เป็นสาวกคนหนึ่งในบรรดาสาวก 16 คน คือ อชิตะ ดิสสเมตเตยยะ ปุณณะ เมตตคุโธตะกะ อุปสิวะ นันทะ เหมกะ โดเทยยะ กัปปะ ชตุกัณณิ กัทรากู อุตฺถ โปสาละ โฆมราช และปิงคิยะ ที่พราหมณ์พาวรี ผู้เป็นอาจารย์ส่งไปทูลถามปัญหาเกี่ยวกับพระพุทธองค์ (จุ.จ. 30/31-33/6)

ห้วนไหว ไม่เกาะเกี่ยวด้วยอารมณ์อะไร เพราะท่านผู้คงที่พิจารณาเห็นความ
เกิดดับของจิตนั้น (อง.ฉก.ก. 22/55/538-539)

2.6.3 อุเบกขาในสติปัฏฐาน 4

สติปัฏฐาน หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน (ที.ม.อ. 2/373/368, ม.ม.อ. 1/106/253) ความสำคัญและเป้าหมายของการเจริญสติปัฏฐานพระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างชัดเจนว่า ภิภุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว¹⁴ เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโศก(ความเศร้าโศก) และปริเทวะ(ความรำไรรำพัน) เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน¹⁵ เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน 4 ประการ (ม.ม. 12/106-101) ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์อธิบายองค์ประกอบ 4 ประการของสติปัฏฐานไว้ดังนี้

1. กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณากายให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ท่านกำหนดวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่างเช่นกำหนดลมหายใจเข้าออกกำหนดรู้ทุกอิริยาบถ โดยสร้างความรู้สึกรู้ตัวในการเคลื่อนไหวทุกอย่าง พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ พิจารณาเห็นร่างกายของคนให้เห็นเป็นเพียงธาตุแต่ละอย่างๆ หรือพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ ให้เห็นคติธรรมของสังขารร่างกายเป็นต้น

2. เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนาให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หมายถึงการมีสติรู้ชัดเวทนาอันเป็นสุขก็ดีเป็นทุกข์ก็ดี หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี ที่เป็นอยู่ในขณะนั้น

3. จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หมายถึงการมีสติรู้ชัดจิตของตนที่มีระคะไม่มีระคะ มีโทสะไม่มีโทสะ มีโมหะไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ เป็นต้น

4. ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม (สภาวะธรรม) ให้รู้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หมายถึงการมีสติรู้ชัดธรรม

¹⁴ ทางสายเดียว ในที่นี้มีความหมาย 4 นัย คือ (1) ทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (2) ทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียวคือพระผู้มีพระภาค (3) ข้อปฏิบัติในศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนา (4) ทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ นิพพาน (ที.ม.อ. 2/373/359), ม.ม. 1/106/244)

¹⁵ นิพพาน หมายถึง อริยมรรคมีองค์ 8 (ที.ม.อ. 2/214/197, ม.ม.อ. 1/106/251)

ทั้งหลายได้แก่ นีรวรณ 5 ชั้น 5 อายตนะ 12 โพชนงค์ 7 อริสัจ 4 ตามความเป็นจริงว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร (พระธรรมปิฎก (ประยูรช ปยุตโต), 2538 : 165)

แนวการอธิบายสติปัฏฐาน 4 ของพระธรรมปิฎกนี้ สอดคล้องกับทรรณะของท่านพุทธทาสภิกขุที่ว่า *กายานุปัสสนา* เป็นหลักการควบคุมการและควบคุมปัจจัยปรุงแต่งทางกาย ในขณะที่ *เวทนานุปัสสนา* เป็นหลักการควบคุมปัจจัยที่ปรุงแต่งจิตโดยจะทำหน้าที่ควบคุมสัญชาตญาณมิให้ปรุงแต่งจิตไปในทางเกิดกิเลส ส่วน *จิตตานุปัสสนา* เป็นหลักการควบคุมจิตให้อยู่ในสภาวะที่ถูกต้องสมบูรณ์โดยตรง และ *ธัมมานุปัสสนา* เป็นตัวเพิกถอนอุปาทานจนถึงขั้นสามารถถอนอุปาทานทั้งปวงได้ จุดหมายสำคัญของการเจริญสติปัฏฐาน 4 จึงเป็นไปเพื่อละความยึดถือกาย เวทนา จิต และธรรมชาติว่าเป็นตัวเป็นตน (พุทธทาสภิกขุ, 2531 : 232-233)

2.6.3.1 สภาวะของอุเบกขาในสติปัฏฐาน 4

สภาวะของอุเบกขาในสติปัฏฐาน 4 แม้ไม่ได้แสดงไว้โดยตรง แต่ในแง่การปฏิบัติ เช่น การใช้สติพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เมื่อจิตสามารถละความยินดียินร้าย และละความยึดถือตัวตนได้จนกระทั่งสามารถรู้เท่าทันสภาพความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรู้เท่าทันและไม่ติดอยู่ในโลกธรรม 8 คือ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุข และทุกข์ที่ปรากฏในโลกและสังคมมนุษย์ สภาวะจิตที่ละความยินดียินร้ายในสิ่งเหล่านี้และมีความสงบในภายในท่านจัดเป็นสภาวะของอุเบกขาในสติปัฏฐาน 4 ดังพระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชฯ ที่ว่าอุเบกขาในสติปัฏฐาน 4 มิได้แสดงไว้โดยตรง แต่การปฏิบัติจิตตามหลักสติปัฏฐาน จนเกิดสภาวะจิตที่ไม่ยินดียินร้ายในสรรพสิ่ง และมีความสงบภายในเช่นนี้ จัดเป็นอุเบกขาในสติปัฏฐาน 4 อย่างสมบูรณ์ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชฯ, 2541 : 25) สภาวะจิตที่เป็นอุเบกขาจิตนี้ จึงเป็นผลมาจากความพร้อมหรือความสมบูรณ์แห่งการปฏิบัติสติปัฏฐานครบทั้งกระบวนการที่นอกจากจะเกิดอานิสงส์ในปัจจุบันชาติแล้ว ก็ยังเป็นอุปนิสัยปัจจัยให้ได้รับอานิสงส์ในชาติต่อไป

2.6.3.2 อานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐาน 4

สติปัฏฐาน 4 เป็นหลักการและวิธีการพัฒนาชีวิตสู่เป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระพุทธพจน์ที่สนับสนุนเหตุผลนี้จึงเป็นไปในลักษณะยืนยันผลการปฏิบัติว่าสติปัฏฐาน 4 เป็นหนทางสายเดียวเท่านั้นที่จะทำให้สรรพสัตว์ข้ามพ้นความเศร้าโศกพิโรธราพันและความทุกข์ทั้งปวงได้จนถึงขั้นเห็นแจ้งพระนิพพานเป็นที่สุด ดังที่พระองค์ได้ประกาศหลักการนี้เพราะทรงเห็นผลด้วย

พระองค์เอง จึงทรงเน่พระทัยและกล้ายืนยันหนักแน่นถึงอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน 4 ดังพระพุทธรพจน์ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกัว่า

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 ตลอด 7 ปี พึงหวังผลอย่าง 1 ใน 2 อย่าง คืออรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี 7 ปี จงยกไว้¹⁶ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 ตลอด 6 ปี พึงหวังผลอย่าง 1 ใน 2 อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี ๗๗ ครั้งเดือนจงยกไว้ บุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 ตลอด 7 วัน พึงหวังผลอย่าง 1 ใน 2 อย่างคืออรหัตตผลในปัจจุบันหรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี (ม.ม. 12/137/128-131)

พระพุทธรพจน์นี้ นอกจากจะเป็นการยืนยันถึง อานิสงส์ของการปฏิบัติ ตามหลักสติปัฏฐาน 4 อย่างหนักแน่นแล้ว ยังเป็นการแสดงภาพรวมแห่งหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่ก่อประโยชน์สูงสุดแก่ผู้ปฏิบัติ เพราะการจะได้มา ซึ่งอิสรภาพทางจิตวิญญาณ ตามหลักพระพุทธศาสนาเช่นนั้นต้องอาศัยหลักปฏิบัตินี้ ซึ่งสรุปรวมอยู่ในหลักไตรสิกขาที่ว่าด้วยการอบรมกาย วาจาและอบรมจิตสู่ภาวะแห่งความเป็นอริยะหรือผู้ไกลจากกิเลสอันเป็นข้าศึกทั้งปวง

2.6.4 อุเบกขาในวิปัสสนาญาณ 9

วิปัสสนาญาณ (ขุ.ป. 31/49-50/77-81, 31/49-55/77-88) หมายถึงปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายตามความเป็นจริงมีแนวอธิบายว่า เมื่อโยคาวจรผู้ปฏิบัติได้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างต่อเนื่องมิให้ขาดสาย วิปัสสนาก็จะแก่กล้ามากขึ้น จนทำให้เกิดมีปัญญารู้ว่าทางนี้เป็นทางแห่งอริยมรรคทางนี้ไม่ใช่ทางอริยมรรค แล้วยึดเอาหนทางที่พัฒนาจิตของตนไปสู่ความเจริญยิ่งขึ้นไป ด้วยการเจริญวิปัสสนาญาณ 9 ประการได้แก่

1. **อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ** ปัญญาที่พิจารณาเห็นการเกิดดับของนามรูปท่านอธิบายว่าเมื่อโยคินบุคคลได้บำเพ็ญสัมมสนญาณแก่กล้ามากขึ้นจะขึ้นสู่อุท্থัพพยานุญาณทันที คือมีปัญญาเข้าไป

¹⁶ 7 ปีจงยกไว้ หมายถึง อย่างว่าแต่จะเจริญสติปัฏฐานใช้ระยะเวลา 7 ปีเลย แม้เจริญเพียง 6 ปี ลดลงตามลำดับถึง 7 วัน ก็สามารถบรรลุอรหัตตผล หรืออนาคามีผลได้ (ที.ม.อ. 2/404/422, ม.ม.อ. 1/137/31)

รู้ความเกิดขึ้นและความดับไปของนามรูป และเป็นการเห็นชนิดตัดสันตติหรือการสืบต่อของนามรูปได้ ซึ่งหมายถึงการเห็นนามรูปนั้นดับลงโดยไม่ทันที่รูปใหม่หรือนามใหม่จะเกิดขึ้นมาแทนที่ ขณะที่โยคีบุคคลเข้าถึงญาณนี้อยู่ ถ้าถึงอุท্থัพพญาณอย่างอ่อนแล้ว จะเกิดภาวะที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส (ขุ.ป. 31/49/77-81) เช่น แสงสว่างปรากฏขึ้นเป็นต้นทำให้หลงคิดหรือพอใจในอารมณ์นั้นได้ต่อเมื่ออุท্থัพพญาณแก่กล้าขึ้นก็ตัดสินใจได้ว่าแสงสว่างเป็นต้นนั้นเป็นอุปกิเลส ซึ่งไม่ใช่หนทางไปสู่มรรคผล ปัญญาที่เกิดขึ้น เมื่อปัญญาเกิดขึ้นแล้วย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามรูปในขณะปัจจุบัน

2. **กัณฺหาณุปัสสนาญาณ** ปัญญาที่พิจารณาเห็นความดับของนามรูปท่านอธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลพิจารณานามรูปว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ทบทวนไปมาอยู่ อุท্থัพพญาณดำเนินไปอย่างแก่กล้า นามรูปที่กำหนดพิจารณาอยู่ปรากฏการเกิดดับเร็วขึ้น ทำให้กำหนดความเกิดดับไม่ทัน จึงไม่สนใจการเกิดของนามรูปที่เห็นในญาณนี้ เป็นความดับที่สะท้อนใจรุนแรงและกิเลสจะถูกเผาจนแทบไม่มีในขณะนั้น จะมีแต่การเห็นความแตกสลายไปของนามรูปทั้งปวงในขณะพิจารณา และจะรู้สึกอยู่อย่างเดียวว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดา (ส.ม. 19/1081/595) ปัญญาที่ได้เห็นความทำลายไปของนามรูปเช่นนี้ เรียกว่า กัณฺหาณุปัสสนาญาณ (ขุ.ป. 31/51/82-83)

3. **ภยตฺถุปัฏฺฐานญาณ** ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขาร(นามรูป)ปรากฏเป็นของน่ากลัวมีแนวอธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติถึงญาณแก่กล้ามากขึ้น ความสิ้นไป เสื่อมไป และความแตกสลายไปของนามรูปย่อมปรากฏและมองเห็นนามรูปทั้งหลายที่เกิดขึ้นดำรงอยู่ในปัจจุบันปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะรูปนามเป็นภัยแก่สัตว์ทั้งหลาย ปัญญาที่เห็นสภาวะอย่างนี้เรียกว่า ภยตฺถุปัฏฺฐานญาณ เพราะกำหนดรู้ว่าสังขารทั้งหลายในอดีตได้ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันกำลังดับแม้สังขารทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นในอนาคตก็จะแตกสลายไปเช่นนั้นเหมือนกัน

4. **อาทินวาทูปัสสนาญาณ** ปัญญาที่พิจารณาเห็นโทษแห่งสังขารทั้งหลาย(นามรูป) ท่านอธิบายว่า เมื่อปฏิบัติถึงญาณแก่กล้ามากขึ้นแล้ว ภยตฺถุปัฏฺฐานญาณจะปรากฏแก่โยคีบุคคล ธรรมต่างๆ เหล่านี้ คือ

ภพ 3 (ม.ม. 12/94/89) ได้แก่

1. กามภพ	ภพที่เป็นกามาวจร
2. รูปภพ	ภพที่เป็นรูปาวจร

3. อรูปภพ ภาพที่เป็นอรูปาวจร

กำเนิด 4 (ม.มู. 12/152/151) ได้แก่

1. กำเนิดอันทชชะ	การเกิดในไข่
2. ชลาพุชะ	การเกิดในครรภ์
3. สังกะเสทชะ	การเกิดในถ้ำโคลหรือที่ซุ่มและ
4. โอปปาติกะ	การเกิดผุดขึ้น

คติ 5 (ที.ปา. 11/135/301) ได้แก่

1. นิริยะ	นรก
2. ตีรัจฉานโยนิ	กำเนิดสัตว์ตีรัจฉาน
3. เปตติวิสัย	แดนเปรต
4. มนุสสะ	มนุษย์
5. เทวะ	เทวดา

วิญญานฐิติ 7 (ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน) เช่น สัตว์บางพวกมีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์บางพวก เทวดาบางพวก และวินิปาติกะ(พวกเปรตที่พ้นจากอบาย 4) บางพวก นี้เป็นวิญญานฐิติที่ 1 เป็นต้น (อง.สตตค. 23/44/67)

สัตตาวาส 9 (ภาพเป็นที่อยู่แห่งสัตว์) เช่น สัตว์มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน คือ มนุษย์บางพวก เทวดาบางพวก และวินิปาติกะบางพวก นี้เป็นสัตตาวาสประการที่ 1 (อง.นวก. 23/24/481-482) ก็จะไม่มีการต้านทาน ไม่มีที่คุ้มครอง ไม่มีที่หลบซ่อน และไม่มีที่พึ่งอาศัยได้เลย ผู้ปฏิบัติจะมองเห็นนามรูปทั้งปวงปรากฏเป็นของน่ากลัว มีโทษ เหมือนบรูษหลงจับอสรพิษในน้ำด้วยคำหนึ่งว่าเป็นปลา แต่เมื่อตนได้ยกมือที่จับขึ้นพื้นน้ำจึงพบว่าเป็นอสรพิษร้าย ความคิดของบรูษขณะนั้นมีเพียงว่า อสรพิษที่กำลังอยู่ในมือของตน เป็นสิ่งที่น่ากลัวมาก เพราะเต็มไปด้วยอันตรายนานัปการอาการที่ปรากฏเช่นนี้เรียกว่า อาทินวารนุปีสสนาญาณ (ขุ.ป. 31/53/84-86)

5. นิพพิทานุปีสสนาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นนามรูปเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เพราะเมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นโทษเป็นของที่น่ากลัวแล้ว จิตก็เกิดความเบื่อระอาต่อสังขารเหล่านั้นจนไม่อยากจะกำหนด ท่านเปรียบเหมือนนกที่เขาจับขังไว้ในกรงทองซึ่งมีค่ามาก แต่

นาก็ไม่พอใจที่จะอยู่ในกรงทองนั้น พยายามมหาหนทางออกจากกรงทองเพื่อบินหนีไปให้พ้นจันได โยคีบุคคลเมื่อถึงนิพพิทาญาณก็ฉันทันนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในนามรูป เบื่อหน่ายในภพ ไม่ต้องการครอบครองนามรูป ไม่ต้องการกลับมาเกิดอีก ต้องการเข้าสู่พระนิพพานเสียโดยพลัน ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเช่นนี้เรียกว่า นิพพิทานุปีสสนาญาณ

6. **มูญจิตุกัมมตาญาณ** ปัญญาที่กำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะหลุดพ้นไปเสียจากนามรูป ท่านยกข้ออุปมาเหมือนกบถูงูคาบไว้ทั้งคิ่นรนและสังเสียงร้องพยายามให้หลุดจากปากงู อยากกระโดดหนีไปหลบอยู่ในน้ำลึกเป็นต้น เมื่อโยคีบุคคลบรรลุถึงญาณนี้แล้วย่อมต้องการไปให้พ้นจากนามรูปที่เต็มไปด้วยความทุกข์ คือ ชั้น 5 (สงคห.ฎีกา. 35/1/1) มีความปรารถนาพระนิพพานสภาวะทางปัญญาเช่นนี้เรียกว่า มูญจิตุกัมมตาญาณ

7. **ปฏิสังขารนุปีสสนาญาณ** ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขาร(นามรูป) เพื่อหาทางพ้นไปท่านอธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลปรารถนาจะพ้นไปจากนามรูปทั้งปวงที่กำลังแตกสลายอยู่จึงยกเอานามรูปทั้งมวลขึ้นสู่ไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (ส.สพ. 18/1/1-2) อีกครั้งหนึ่ง เพื่อพิจารณาวิธีที่จะเปลื้องตนออกไปให้พ้น เปรียบเหมือนคนที่จับงูในที่มืด เพื่อนำออกมาในที่สว่างเห็นว่าเป็นงูจึงพยายามหาทางที่จะทิ้งงูนั้น ไปให้พ้นด้วยวิธีที่ตนจะไม่ได้รับอันตราย ปัญญาที่พิจารณาเห็นเช่นนี้จัดเป็น ปฏิสังขารนุปีสสนาญาณ

8. **สังขารนุเปกขาญาณ** ปัญญาที่กำหนดรู้ด้วยความวางเฉยในนามรูปท่านอธิบายว่าเมื่อโยคีบุคคลพิจารณาเห็นว่ารูปนามนั้นเป็นทุกข์ มีโทษ เป็นภัย น่ากลัว จึงเกิดความเหน้อยเบื่อหน่ายต้องการพ้นไปจากนามรูปนั้น โดยพลันจึงยกนามรูปสู่การพิจารณาอีกเพื่อหาอุบายพ้นไปเสียเมื่อโยคีบุคคลเข้าถึงสังขารนุเปกขาญาณนี้แล้วปัญญาพิจารณาเห็นนามรูปว่าไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ วางเปล่าจากสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ก็จะวางเฉยไม่พะวงในนามรูปนั้น สภาวะทางปัญญานี้เรียกว่า สักขารนุเปกขาญาณ(ขุ.ป. 31/54-58/86-94)

9. **สัจจานุโลมิกญาณ** ปัญญาที่กำหนดรู้ด้วยการอนุโลมแก่การกำหนดรู้หรือริยสัง มิเนวอธิบายว่า เมื่อสังขารนุเปกขาญาณถึงความแก่กล้า สัจจานุโลมิกญาณนี้จะเห็นพระนิพพานเป็นอารมณ์จึงปล่อยนามรูปทั้งหมดมุ่งสู่พระนิพพาน แต่ถ้าบางครั้งไม่เห็นฝั่งแห่งพระนิพพานก็จะกลบมาดูนามรูปเกิดดับอยู่อีกหลายครั้ง เปรียบเหมือนนกกาคุติศที่นายเรือปล่อยขึ้นไป ถ้านกนั้นเห็นฝั่งก็จะบินไปโดยไม่กลับมา แต่ถ้านกนั้นบินไปแล้วไม่เห็นฝั่งก็กลับมาที่เรืออีก (ที.ส. 9/497/219-220)

กล่าวโดยสรุป วิปัสสนา หมายถึงญาณในวิปัสสนา ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือที่จัดเป็นวิปัสสนา คือเป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จัดเป็นความรู้ระดับปัญญา (Intuitive insight) ซึ่งความรู้ระดับนี้เป็นความหยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงรวบยอด ที่อยู่เบื้องหลังแห่งปรากฏการณ์ทั้งหลายทั้งปวงตามความเป็นจริง สัมพันธ์กับภาคปฏิบัติโดยตรง ความรู้ระดับนี้เป็นผลของการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ 8 โดยตรง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเป็นผลแห่งการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาได้แก่ศีล สมาธิ และปัญญาตามลำดับ โดยสมาธิถือเป็นฐานให้เกิดความรู้ระดับนี้ (เดือน คำดี, 2534 : 132)

2.6.4.1 สภาวะของสังขารูปกษญาณในวิปัสสนาญาณ 9

สังขารูปกษญาณ (สังขาร-อุเบกขา+ญาณ) เป็นญาณที่เล็งเห็นอริยสัจ 4 โดยเห็นแจ้งชัดตามกำลังของญาณทัสสนะนั้นแล้วกำจัดกิเลสให้หมดไปตามกำลังของอริยมรรคญาณที่เกิดขึ้น ในขั้นสุดท้ายย่อมสามารถทำลายอสาสะกิเลสทั้งหลายให้หมดไปจากตนเอง โดยสิ้นเชิง ผู้บรรลุถึงขั้นนี้เรียกว่า “อรหันต์” สภาวะที่เรียกว่าความวางเฉยด้วยอุเบกขาจิตจะปรากฏในญาณขั้นนี้เพราะในญาณก่อนๆ ที่ผ่านมานั้นได้พิจารณาเห็นรูปนามสังขารทั้งหลาย ปรากฏเป็นสภาพที่เลวร้ายต่างๆ เช่นปรากฏเป็นนากตัว มีโทษ น่าเบื่อหน่าย เมื่อมาถึงญาณขั้นนี้แล้วจึงเกิดสภาวะจิตวางเฉยไม่นิยมนินดีในรูปนามสังขารอีกต่อไป (ชนิด อยู่โพธิ, 2530 : 70-71) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่สภาวะของสังขารูปกษญาณ ดังนี้

จิตของพระโยคี ผู้รู้ ผู้เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมถอยกลับ วกกลับ และหวนกลับมาตั้งมั่นเป็นอุเบกขา หรือ ถอยกลับมาตั้งมั่นอยู่เปรียบเหมือนหยดน้ำในใบบัว ที่ขอบใบงเล็กน้อยแล้ว ย่อมถอยกลับมา กลิ้งกลับมา ไม่แตกกระจาย หรือ เปรียบเหมือนขนปีกไก่ หรือสายเอ็นที่เข้เผาในไฟ ย่อมจะงอกกลับมา โค้งกลับมาวกกกลับมา ไม่เหยียดออกไปแม้ฉันใด จิตใจของโยคีนุคคล (ผู้รู้ญาณนี้) ก็ฉันนั้นเหมือนกัน (วิสุทธิ. 2/766/333)

การที่จิตของโยคีนุคคลหวนกลับหรือวนกลับหมายถึง เมื่อพิจารณาเห็นว่าพระนิพพานเป็นทางแห่งสันติจึงสละทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งหลาย แล้วถ่มเข้าสู่พระนิพพานหรือหากไม่เห็นพระนิพพานโดยความสงบ (สังขารูปกษญาณนั้น) ก็จะมีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่แล้วๆ เล่าๆ เปรียบเหมือนนกกาผู้รู้ทิศของพ่อค้าเดินทะเล (วิสุทธิ. 2/767/333-334) คือ (สมัยโบราณ) เมื่อพวกค้าจะขึ้นเรือเดินทางไปในมหาสมุทร ได้จับเอานกกาที่เรียกว่า นกกาผู้รู้ทิศ

(ทิสากาจะ) ไปด้วย คราวใดเรือถูกพายุพัดไปต่างถิ่น ฝั่งก็ไม่ปรากฏ คราวนั้นพวกพ่อค้าก็ปล่อยนกฐิ
ทิสันไป นกนั้นบินไปสู่อวกาศแล้วบินไปตามทิสน้อยใหญ่ทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นฝั่งก็จะบินมุ่งหน้า
ไปยังฝั่งนั้นเลย แต่ถ้ามันไม่เห็นฝั่งมันก็จะบินกลับมาเกาะไม้สลักเสากระโคงเรืออีก ผู้ปฏิบัติถึงสัง
ขารุเปกขาญาณก็จันนั้นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นสันติ ก็สลัดทิ้งความเป็นไปของ
สังขารทั้งปวงแล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพาน แต่ถ้ายังไม่พบพระนิพพาน ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่
ดำเนินไปแล้ว ๆ ไปเล่าๆ อย่างนี้ (อง.จก. 22/54/527), (วิสุทฺธิ. 2/767/333)

สภาวะธรรมที่เป็นเครื่องวัดว่าผู้ปฏิบัติได้บรรลุสังขารุเปกขาญาณแล้วได้แก่ ผู้ปฏิบัติ
หรือโยคีบุคคลนั้นบริบูรณ์ด้วยองค์คุณ 6 ประการ คือ (1) การกำหนดต่างๆ ทำได้สะดวกสบาย ไม่
ต้องขะมักเขม้นในการกระทำ (2) กำหนดได้แน่วแน่เป็นเวลานานเพราะมีสมาธิ (3) ยิ่งกำหนด
อารมณ์ที่เกิดขึ้นยิ่งละเอียดประณีต อาการฟองยุบหรือเกิดดับของท้อง เห็นชัดเจนตั้งแต่เริ่มต้น
จนกระทั่งสิ้นสุดลง (4) ไม่มีเวทนาไม่ว่าสุขหรือทุกข์ เพราะกำหนดได้สม่าเสมอ (5) ไม่กลัว ไม่
ยินดี ไม่ยินร้าย จิตเป็นอุเบกขา (6) จิตสงบนิ่งไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ข้องอยู่ในอารมณ์อื่น นอกจากอารมณ์
ที่ต้องการ(ธนิต อยู่โพธิ์, 2530 : 151-154), (ฐิตวณ โณภิกขุ, 2535 : 224) สภาวะหรือปรากฏการณ์
ของสังขารุเปกขาญาณเป็นยอดแห่งโลกิยญาณและเป็นด่านสำคัญที่เข้าสู่มรรคผลนิพพาน ดังนั้น ผู้
ปฏิบัติจะต้องพิจารณาให้แน่นอนว่าบรรลุญาณนี้จริงหรือไม่ มิฉะนั้นการปฏิบัติต่อไป อาจหลงทาง
หรือเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว คราวใดที่ยังไม่บรรลุสังขารุเปกขาญาณคราวนั้นจะไม่
อาจบรรลุมรรคผลนิพพานได้เลย (พระมหาสุทรน ยศสิโล, 2541 : 76)

2.6.5 อุเบกขาในวิปัสสนูปกิเลส 10

วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ธรรมารมณ์ที่เกิดแก่ผู้ได้ตรุณวิปัสสนา
หรือวิปัสสนาอ่อน ๆ ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว เป็นเหตุขัดขวางให้ไม่ก้าวหน้าต่อไป
ในวิปัสสนาญาณ (วิสุทฺธิ. 2/734-735/309) วิปัสสนูปกิเลส เป็นสาเหตุที่ทำให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา
กัมมัญฐานไม่ก้าวหน้า เพราะเป็นอกุศลธรรมที่ขัดขวางต่อการปฏิบัติวิปัสสนา หรือทำให้วิปัสสนา
หยุดลงเป็นสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับแห่งวิปัสสนาญาณที่ผู้บำเพ็ญเพียร
อย่างแรงกล้าย่อมจะเห็นนามรูปพร้อมเหตุปัจจัยโดยแจ้งชัด ตัดความสงสัยในกาลทั้ง 3 ได้ เช่น เห็น
ว่านามรูปนั้นเป็นเพียงสัคนามรูป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา มีความเกิดขึ้นและดับไปตาม
ธรรมชาติ (อุทฺทฺยยานุปีสสนาญาณและภังคานุปีสสนาญาณ) เมื่อผู้ปฏิบัติได้บำเพ็ญเพียรถึงขั้นนี้
กำลังของสมาธิจะดีขึ้นมาก ทำให้จิตผ่องใสเป็นเหตุพบเห็นสิ่งที่แปลกประหลาดมหัศจรรย์ขึ้นอย่าง
ที่ไม่เคยเห็นมาก่อน สิ่งเหล่านี้อาจทำให้ผู้ปฏิบัติหลงตัวเองว่าได้บรรลุมรรคผลแล้วจึงหยุดความ
เพียรในการปฏิบัติ ลักษณะของวิปัสสนูปกิเลส 10 ประกาศนี้ ท่านพระสารีบุตรเถระได้แสดงไว้ใน

ปฏิสัมพันธ์มารวมกัน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “จิตย่อมหวัดเกรง หวั่นไหว เพราะโอกาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกษ์ ปัคคหะ อุปัญฐานะ เพราะอุเบกขา” (ขุ.ปฎิ. 31/6-7/425-427) และในคัมภีร์ วิสุทธิธรรมรคขยายความไว้ดังนี้

1. **โอกาส** แสงสว่างที่แผ่ชานออกจากร่างกาย
2. **ญาณ** ความรู้ ความเห็นนามรูปอย่างแจ่มแจ้ง
3. **ปีติ** ความอิ่มใจ ทำให้กายและใจอิ่มแผ่ชานไปทั่วสรรพางค์ทั้งสิ้น
4. **ปัสสัทธิ** ความสงบกาย สงบจิต ระวังความกระวนกระวายเสียได้ด้วยดี
5. **สุข** ความสุขที่ประณีต สุขุมเกิดขึ้นกับกายและจิต
6. **อธิโมกษ์** ความเชื่อมั่นมีกำลังกล้าเป็นที่มองใสของจิตและเจตสิก (สิ่งที่เกิดกับจิต)
7. **ปัคคหะ** ความเพียรที่พอดี คือไม่ยิ่งไม่หย่อน ย่อมระครองจิตไว้ได้ในอารมณ์ทั้งหลายทำให้จิตเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ
8. **อุปัญฐานะ** สติอันตั้งมั่น ย่อมรักษาอารมณ์ไว้ได้ด้วยดี ดังปรากฏแก่ผู้มีทิพย์จักขุ
9. **อุเบกขา** ความมีจิตเป็นกลาง วางเฉยต่อสังขารทั้งปวง
10. **นิกัณติ** ความรักใคร่ มีอาการสุขุมละเอียด ในวิปัสสนาซึ่งผู้ปฏิบัติไม่สามารถกำหนดได้ว่า เป็นกิเลส หรือว่าเป็นความสุขุมของจิต ทำให้จิตเกิดความอาลัยในวิปัสสนูปกิเลสไม่ต้องการที่จะพรากจากไป (วิสุทธิ. 2/304/310)

ปรากฏการณ์แห่งวิปัสสนูปกิเลสทั้ง 10 ประการนี้จะไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล 3 ประเภท คือ พระอริยสาวกที่ได้บรรลุธรรมแล้ว ท่านผู้ปฏิบัติที่ดำเนินไปผิดทาง เช่น เช่นการเพ่งจิตคิดเสกปุให้ เป็นปลาเป็นต้น และคนที่มีความเกียจคร้านเลิกละการปฏิบัติกัมมัฏฐานไปแล้ว(วิสุทธิ. 2/734/304/305)แต่จะเกิดแก่ผู้มีความเพียรปฏิบัติวิปัสสนาผ่านอุท্থัพยานูปัสสนา หรือตรุณานูปัสสนาที่ยังอ่อน และการเกิดขึ้นของวิปัสสนูปกิเลสนี้ ถือเป็นเกณฑ์ในการวัดว่า ผู้ปฏิบัติได้ดำเนินมาถูกทางแล้ว (พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ธรรมมาจริยะ, 2532 : 103)

2.6.5.1 สภาวะของอุเบกขาในวิปัสสนูปกิเลส 10

อุเบกขาในวิปัสสนูปกิเลส จัดอยู่ในประเภทวิปัสสนูปกิเลส คืออุเบกขาที่เป็นกลางในการค้นคว้าวิจัยธรรมหรือพิจารณาความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย และเป็นตัวปัญญาที่ทำหน้าที่เป็นกลางในการพิจารณาสามัญลักษณะและความเป็นกลางในสังขาร อุเบกขาประเภทนี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่นักปฏิบัติ ผู้ได้เจริญวิปัสสนาจนเห็น

ไตรลักษณ์ ด้วยวิปัสสนาญาณของตน (วิสุทธิ. /1/84/175) ท่านอธิบาย สภาวะของอุเบกขา ในวิปัสสนานุปกิเลสว่า เกิดจากความวางเฉยในสังขารอารมณ์ทั้งปวง ไม่นิยมดีร้ายต่อสรรพสิ่งเหมือนสภาวะของผู้ปราศจากกิเลส และไม่สะดุ้งสะเทือนต่ออารมณ์ทุกชนิด เป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงกล้า ถ้ามโนสติการไม่ดีก็อาจเข้าใจผิดว่าตนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว ซึ่งเป็นลักษณะของการถูกคัมภีรมาณะ และทิฎฐิ ความวางเฉยดังกล่าว จัดเป็นวิปัสสนานุปกิเลสประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นตัวขัดขวางต่อความก้าวหน้าในการปฏิบัติ (พระภิกษุทันตะ อาสภเถระ ฐัมมาจริยะ, 2530 : 102-103)

2.6.6 อุเบกขาในทศพิธราชธรรม

ทศพิธราชธรรม คือธรรมของพระราชจริยาวัตรที่พระเจ้าแผ่นดินควรประพฤติ หรือคุณธรรมของผู้ปกครอง 10 ประการ ดังที่ปรากฏในขุททกนิกาย ชาดก (ขุ.ชา. 28/176/112) โดยมีอรรถาธิบายความหมายของทศพิธราชธรรมแต่ละประเภทดังนี้

1. ทาน การให้ คือ สละทรัพย์สิ่งของ บำรุงเลี้ยง ช่วยเหลือประชาราษฎร์ และบำเพ็ญสาธารณประโยชน์
2. ศีล การประพฤติปกติดีงาม คือ สำรวมกายและจิตวาจา ประกอบแต่การสุจริต รักษาจิตดีคุณให้ควรเป็นตัวอย่าง และเป็นทีเคารพนับถือของประชาราษฎร์ มิให้มีข้อที่ใครจะดูแคลน
3. บริจาคะ การบริจาค คือ เสียสละความสุขสำราญเป็นต้นตลอดจนชีวิตของตนเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาราษฎร์และความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง
4. อาชวระ ความซื่อตรง คือ ซื่อตรงทรงสัตย์ไว้มารยา ปฏิบัติภารกิจโดยสุจริต มีความจริงใจ และไม่หลอกลวงประชาชน
5. มัททวะ ความอ่อนโยนคือมีอัชยาศัยไม่เย่อหยิ่งหยาบคายกระด้างถือพระองค์ มีความงามสง่าเกิดแต่ท่วงทีกริยาสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม ให้ได้รับความรักภักดีแต่ก็ไม่ขาดความยำเกรง
6. ตปะ ความทรงเดช คือ การแผศเพาภิเลสตัณหามิให้ครอบจิต ระวังยับยั้ง ข่มใจได้ ไม่ยอมให้หลงใหลหมกมุ่นในความสุขสำราญในความสุขสำราญและความปรนเปรอ มีความเป็นอยู่สม่ำเสมอหรือสามัญ มั่งมันแต่จะบำเพ็ญเพียรทำกิจให้บริบูรณ์
7. อัถโถชะ ความไม่โกรธ คือ ไม่กริ้วกราด ลุอำนาจความไม่โกรธจนเป็นเหตุให้วินิจฉัยความและกระทำการต่างๆ ผิดพลาดเสียธรรมเนียมเมตตาดูประจําใจ ไว้ระงับความเดือดร้อนวินิจฉัยความและการทำการด้วยจิตอันราบเรียบเป็นตัวของตัวเอง

8. อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน คือไม่บีบบังคับขี่ เช่น เก็บภาษีขูดรีด หรือเกณฑ์แรงงานเกินขนาด ไม่หลงระเริงอำนาจความกรุณาหาเหตุเบียดเบียน ลงโทษอาชญาแก่พระราชราษฎรผู้ใดเพราะอาศัยความอาฆาตเกลียดชัง
9. ขันติ ความอดทน คือ อดทนต่องานที่ตรากตรำ ถึงลำบากกายนำเหนื่อยหน่ายเพียงไรก็ไม่ทอดอย ถึงจะถูกขู่ถูกหยันด้วยคำเลียดสีลากถางอย่างใด ก็ไม่หมกกำลังใจ และไม่ยอมละทิ้งกรณีกิจที่บำเพ็ญโดยชอบธรรม
10. อวิโรธนะ ความไม่คลาดจากธรรม คือ วางองค์เป็นหลักหนักแน่นในธรรม คงที่ไม่มี ความเอนเอียงหวั่นไหวเพราะถ้อยคำที่ร้าย เพราะลาภสักการะ หรืออิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ใดๆ สถิตมั่นในธรรม ทั้งในส่วนยุคธรรมคือ ความเที่ยงธรรมก็ดี ทั้งในส่วนนิติธรรมคือ ระเบียบแบบแผนหลักการปกครอง ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามก็ดี ไม่ประพฤติให้เคลื่อนคลาดวิบัติไป

(พระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต), 2538 : 285-286)

หลักทศพิธราชธรรมนี้ เป็นคุณธรรมของผู้ปกครองบ้านเมืองหรือธรรมะของผู้ปกครอง ซึ่งแต่ครั้งเดิมถือเป็นธรรมหรือพระราชกิจวัตรของพระราชามหากษัตริย์ และไม่เฉพาะแต่พระราชามหากษัตริย์เท่านั้นที่จะทรงประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ แม้แต่นักบริหาร นักปกครอง หรือผู้นำทุกระดับชั้นก็สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้และมีคุณค่าอย่างมหาศาล ซึ่งเป็นการเจริญรอยตามพระยุคลบาทของพระราชามหากษัตริย์ผู้ทรงธรรม หรือ “พระขัมมิกราชา” (สุรศักดิ์ ม่วงทอง, 2543 : 295)

2.6.6.1 สภาวะของอุเบกขาในทศพิธราชธรรม

สภาวะของอุเบกขาในทศพิธราชธรรมแม้ไม่ปรากฏเด่นชัดอยู่ในฐานะเป็นองค์ประกอบหนึ่งของทศพิธราชธรรมทั้ง 10 ประการ แต่จากการวิเคราะห์คุณลักษณะสำคัญของหลักปฏิบัติบางประการในหมวดธรรมนี้ จะพบว่าทศพิธราชธรรมข้อที่สุดท้ายอันว่าด้วยความไม่คลาดจากธรรมถือว่าเป็นท่าทีการแสดงออกของผู้มีอุเบกขาจิต เพราะอวิโรธนะ หมายถึง การไม่กระทำผิดจากทำนองคลองธรรม ไม่คลาดจากความยุติธรรม และไม่กระทำการใดด้วยอำนาจอคติ 4

อวิโรธนธรรมในทศบารมี ที่จัดเป็นสภาวะของผู้มีอุเบกขาจิต อาจสังเกตได้จากพระวินิจัยเรื่อง อวิโรธนะในทศพิธราชธรรม ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ที่ว่า อวิโรธนะในทศบารมีนี้หมายถึง การไม่ทำผิดจากทำนองคลองธรรมไม่คลาดจากความยุติธรรม พระมหากษัตริย์ทรงตั้งอยู่ในขัตติยประเพณี ไม่คลาดจากความยุติธรรม อุปถัมภ์ยกย่องคนที่ควรยกย่อง ลงโทษคนที่

กระทำความผิด ไม่กระทำการใดด้วยอำนาจคติ 4 ...ท่านผู้ได้อุเบกขามีใช้ว่าเมินเฉย เมื่อถึงคราวจะ
ช่วยทำอะไรที่ควรก็ช่วยและช่วยได้ยิ่งดีกว่าผู้ไม่อุเบกขา และช่วยโดยปราศอคติ มุ่งธรรมเป็นใหญ่
โดยแยกตนออกมาเป็นกลางได้คือมีอากรมัชยัสถ์เป็นกลาง พิจารณาถึงธรรมเป็นหลัก จึงปฏิบัติได้
โดยยุติธรรมหรือธรรมาธิปไตย เข้าลักษณะอวิโรชนะในข้อนี้ได้ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, 2524 : 140-141)

สอดคล้องกับการวิเคราะห์สาระสำคัญของ อวิโรชนธรรม หมายถึง ความไม่ผิดจากสิ่งที่
ถูกต้อง ความหมายนี้ตรงกับความหมายใน *ลิขิตตะเลงพ่าย* คือการที่พระมหากษัตริย์ “ทรงตั้งอยู่
ในขัตติยราชประเพณี ไม่ทรงประพฤติผิดจากราชกรรยานุวัตตนิทศาสตร์ ราชศาสตร์ ไม่ทรง
ประพฤติให้กลาดจากความยุติธรรม ทรงอุปถัมภ์กษัตริย์คนมีคุณความชอบควรอุปถัมภ์กษัตริย์คน
บารบคนมีความผิดควรบารบโดยทางที่เป็นธรรม ไม่ทรงอุปถัมภ์กษัตริย์และบารบบุคคลนั้นๆ
ด้วยอำนาจคติ 4 ประการมีฉันทาคติเป็นต้น” และหมายถึงความไม่ยินดียินร้าย คือ จิตและอาการ
ไม่ซัดส่ายไปตามเหตุการณ์ต่างๆ นั่นคือ “เมื่อมีลาภยศสรรเสริญสุขซึ่งเป็นทีพอพระหฤทัยมาถึง
พระองค์ ก็ไม่ทรงแสดงความยินดี ซึ่งเป็นที่ให้ผู้อื่นดูหมิ่นได้ว่าทรงมีมาอยู่ในสิ่งนั้นๆ ให้ปรากฏ
เมื่อมีความเสื่อมลาภยศต้องนินทา ได้รับความทุกข์ร้อนประการใด ซึ่งไม่เป็นที่พอพระหฤทัยมาถึง
พระองค์ ก็ไม่ทรงแสดงความยินดีเสียพระหฤทัยตกพระหฤทัย ซึ่งเป็นที่ให้ผู้อื่นดูหมิ่นได้ว่าทรงหา
ขันติคุณมิได้หรือเป็นที่ให้ผู้อื่นซึ่งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พลอยตกใจแตกตื่นอลหม่าน ทรง
รักษาพระอาการคงที่อยู่เป็นนิตย์ ไม่แสดงให้ผิดจากปกติเดิมก็มี ดังนั้นว่า อวิโรชน เป็นบทที่ครบ
10” (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2535 : 192-193)

2.6.7 อุเบกขาในทศบารมี

บารมี หมายถึง ความเป็นกิเลส,ความเต็ม(Completeness) หรือความสมบูรณ์แบบ
(Perfection) อันหมายถึงคุณธรรม 10 ประการที่จะนำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า (สมเด็จพระเทพ
รัตนสุดาฯ, 2524 : 171)

ในพระพุทธศาสนาเรียกว่า ทศบารมี หมายถึง ปฏิปทาอันยอดเยี่ยม คุณธรรมที่ประพฤติ
ปฏิบัติอย่างยิ่งยวด หรือความดีที่บำเพ็ญอย่างพิเศษเพื่อบรรลุซึ่งจุดหมายอันสูงสุด เช่น ความเป็น
พระพุทธเจ้า และความเป็นมหาสาวกเป็นต้น มีองค์ประกอบ 10 ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ
ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อริฐาน เมตตา และ อุเบกขา (ขุ.พุทธ. 33/76/566)

นักปราชญ์บางท่าน ยังระบุความหมายของ บารมี ที่เป็นคุณสมบัติเฉพาะด้านของบุคคล
(Personal Perfection) ว่าหมายถึง การบำเพ็ญคุณงามความดีซึ่งเป็นคุณสมบัติที่สำหรับบุคคลที่จะ
บรรลุพระอรหันต์ พระพุทธเจ้าทรงเป็นบุคคลที่ตรัสธรรมรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ และทรง

สามารถแนะนำสั่งสอนให้คนอื่นตรัสรู้ตาม (อนุพุทธะ) ได้ด้วย ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงบำเพ็ญบารมีมาตั้งแต่อดีตชาติ ซึ่งมีทั้งปริมาณและคุณภาพมากกว่าพระอรหันต์ทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์สาวกก็ตาม แม้ว่าพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระอรหันต์สาวกก็ตาม แม้ว่าพระปัจเจกพุทธเจ้าจะสามารถตรัสรู้ธรรมได้เองเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าแต่ก็บำเพ็ญบารมีในอดีตชาติน้อยกว่าพระพุทธเจ้าทั้งในแง่ปริมาณและคุณภาพ อีกทั้งพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ไม่มีมีความโดดเด่นในแง่การและนำไปสอนคนอื่นตรัสรู้ตามซึ่งต่างจากพระพุทธเจ้าที่ทรงสามารถ ดังนั้น การที่บุคคลจะตรัสรู้ตามได้ก็โดยอาศัยการแนะนำพร่ำสอนจากพระพุทธเจ้า เราจึงสามารถเปรียบเทียบการเป็นพระอรหันต์โดยแบ่งตามลักษณะการบำเพ็ญบารมีได้ดังนี้คือ พระพุทธเจ้าเป็นอันดับที่หนึ่ง พระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นอันดับที่สอง ส่วนพระอรหันต์สาวกเป็นอันดับที่สาม ยิ่งไปกว่านั้น ในบรรดาพระอรหันต์สาวกก็มีความเป็นเลิศ (เอตทัคคะ) ที่แตกต่างกันออกไป ตามลักษณะการบำเพ็ญบารมีของแต่ละท่าน(พระธรรมปิฎก(ประยูรค์ ปยุตโต), 2542 : 255-257)

เป้าหมายสำคัญเรื่องการสร้างบารมีตามหลักพระพุทธศาสนาอยู่ในหลักการที่ว่า การที่บุคคลจะมีปัญญาขั้นสูงสุดมีสภาวะจิตเป็นพระอรหันต์ได้นั้น ต้องมีพื้นฐานทางจิตที่ดีงามมาก่อนตั้งแต่อดีตชาติ ซึ่งเป็นปัจจัยส่งเสริมให้บรรลุถึงจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพานพระพุทธศาสนาเรียกคุณสมบัติทางจิตนี้ว่า “บารมี” องค์ประกอบ 10 ประการ ท่านจึงใช้ศัพท์ว่าทศบารมี ได้แก่

1. ทาน การให้ หรือการเสียสละทรัพย์สมบัติแม้แต่ชีวิตของตนเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่บุคคลอื่นโดยไม่หวังผลตอบแทน เพราะการหวังผลเป็นการแสดงถึงความยึดมั่นในอัตตา การให้ทานจึงเป็นการสลัดอัตตาออกไปจากจิต
2. ศีล การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย มีความประพฤติดีงามถูกต้องตามทำนองคลองธรรมและระเบียบวินัย พร้อมทั้งจะสละชีวิตเพื่อรักษาศีลให้บริสุทธิ์ซึ่งเป็นการสละสิ่งที่หยาบ คือชีวิตเพื่อรักษาส่วนที่ละเอียดคือศีลเอาไว้
3. เนกขัมมะ การออกบวช ปลีกตัวปลีกใจจากกาม (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) เพราะกามคุณเป็นที่คุมขังทางจิต การออกบวชจึงเป็นการนำตนเองเข้าไปปฏิบัติธรรมเพื่อให้พ้นจากการเวียนว่ายตามเกิดในวัฏฏสงสาร มีความอิสระทางจิต
4. ปัญญา ความรอบรู้ ความหยั่งรู้เหตุผล เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่ว่าจะเป็นความรู้ทางคติโลกหรือคติธรรมก็ตาม โดยไม่เลื่อมว่าผู้ให้ความรู้จะเป็นคนในชาติเชื้อวรรณะใด ยินดีที่จะศึกษาหาความรู้ด้วยเสมอ
5. วิริยะ ความเพียร ความแก่กล้าไม่เกรงกลัวอุปสรรค พยายามบากบั่น อุตสาหะไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่ มีความเพียรพยายามในการทำงานประกอบอาชีพที่สุจริต โดยใช้ความสามารถที่

มีอยู่ในตนเองอย่างเต็มที่ เห็นความสำเร็จของการทำงานมากกว่าค่าจ้างรางวัลที่ตนเองพึงได้รับซึ่งไม่ว่าจะทำอาชีพใดก็ใช้ความสามารถโดยไม่เห็นแก่ความเกียจคร้าน

6. **ขันติ** ความอดทน ความทนทานของจิตใจ สามารถใช้สติปัญญาควบคุมตนให้อยู่ในอำนาจเหตุผล และแนวทางความประพฤติที่ตั้งไว้เพื่อจุดหมายอันชอบธรรม ไม่ลุอำนาจกิเลส

7. **สัจจะ** ความจริง คือ พูดความจริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากความจริง แม้จะมีเหตุการณ์ที่ชวนทำให้ไม่พูดจริง แต่สามารถยึดสัจจะคือความงามจริงเป็นหลัก

8. **อธิษฐาน** ความตั้งใจมั่น การตัดสินใจเด็ดเดี่ยว วางจุดหมายแห่งการกระทำของตนไว้แน่นอน และดำเนินตามนั้นแน่วแน่

9. **เมตตา** ความรักใคร่ ความปรานี มีไมตรี คิดเกื้อกูลให้ผู้อื่นและเพื่อนร่วมโลกทั้งปวงมีความสุขความเจริญโดยไม่เลือกชั้นวรรณะ

10. **อุเบกขา** ความวางใจเป็นกลาง ความราบเรียบสม่ำเสมอ เทียงธรรม ไม่เอนเอียงไปด้วยความยินดียินร้ายหรือชอบชัง ความวางเฉยเป็นลักษณะไม่โกรธไม่ยินดี เป็นภาวะของจิตปกติของผู้ปฏิบัติธรรมในระดับสูง มีเหตุการณ์ดีหรือไม่ดีก็ไม่หวั่นไหว

ทศบารมี มีความสัมพันธ์กัน ในแง่เป็นเครื่องมือในการพัฒนาตนเอง และพัฒนาสังคม กล่าวคือ บุคคลที่จะพัฒนาตนเองด้วยการให้ทานได้นั้น ต้องมีศีลเป็นเครื่องกำกับังใจ คนที่มีศีลย่อมมีความพร้อมที่จะให้ทาน ในขณะที่ศีลจะบริสุทธิ์ได้ก็ต้องสลัดออกจากกาม บุคคลผู้มีปัญญาเห็นโทษของกามทุกชนิดเท่านั้น จึงออกจากกามได้ แล้วจะมีปัญญาถึงมีขนาดพร้อมจะสลัดชีวิตออกจากกาม ก็ต้องอาศัยความพากเพียรในการปลุกสร้างปัญญา เพราะการกระทำความดี ย่อมมีอุปสรรคเสมอ ดังนั้น บารมีข้อที่ 1-6 จึงต้องอาศัยจิตที่มั่นคงและมีความจริงใจเป็นทุนเดิม การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าตลอดถึงการบรรลุธรรมของพระอรหันต์สาวกจึงเกิดขึ้นได้ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการประสบความสำเร็จยิ่งใหญ่ของการพัฒนาศักยภาพตามหลักพระพุทธศาสนา การที่พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่คำสอนเป็นการแสดงออก ซึ่งการมีพระเมตตาแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แม้พระองค์จะทรงประสบความสำเร็จในการเป็นกัลยาณมิตรของพระสาวก จนทำให้ได้มีผู้ตรัสรู้ตามแต่พระองค์ก็ไม่ทรงครอบงำความคิดของพระสาวก หรือไม่แสดงความยึดติดในความสำเร็จของสาวก ดังนั้น ความปรารถนาที่จริงใจและมั่นคงจึงเป็นพื้นฐานที่สำคัญในการสร้างบารมี ในขั้นที่จะเอาชนะกิเลสได้ทุกอย่าง

ทศบารมีนี้ว่าโดยองค์ธรรมแท้จริงแล้วมีอยู่ 10 ประการ มีทานบารมีเป็นเบื้องต้น มีอุเบกขาบารมีเป็นที่สุดดังได้กล่าวแล้ว แต่เนื่องจากการสั่งสมบารมีของพระโพธิสัตว์แต่ละพระองค์นั้นยาวยิ่งนัก และแต่ละชาติก็สร้างบารมีไม่เท่ากัน บางชาติสร้างบารมีอย่างธรรมดาเป็นปกติ แต่

บางชาติก็สร้างอย่างอุกฤษฏ์สูงสุด ดังนั้นมีการแยกบารมีเหล่านี้ออกเป็น 3 ระดับ โดยจัดเป็นบารมีอย่างต่ำประเภทหนึ่ง บารมีอย่างปานกลางประเภทหนึ่ง และบารมีอย่างสูงสุดอีกประเภทหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่นเรื่อง “ทาน” เมื่อจำแนกออกเป็น 3 ก็กำหนดเอาโดยประเภทของทาน ดังนี้

1. **ทานบารมี** เป็นทานที่บำเพ็ญตามปกติธรรมดา เป็นการบริจาคทรัพย์สมบัติต่างๆ แม้จะมากมายเพียงใด ก็จะจัดเป็นบารมีอย่างต่ำอย่างธรรมดา
2. **ทานอุปบารมี** เป็นทานที่บำเพ็ญยิ่งขึ้นไปกว่าทานบารมี คือ ถึงกับบริจาคอวัยวะเลือดเนื้อในร่างกาย จัดเป็นบารมีประเภทปานกลาง
3. **ทานปรมัตตบารมี** เป็นทานที่บำเพ็ญยิ่งขึ้นไปกว่าทานบารมีและทานอุปบารมี คือ ถึงกับต้องบริจาคชีวิตให้เป็นทาน นับว่าเป็นการบริจาคอย่างใหญ่หลวงอุกฤษฏ์ อย่างนี้จัดเป็นบารมีประเภทสูงสุด

บารมีธรรมข้ออื่น ๆ ก็จำแนกเป็นบารมีธรรมละ 3 ระดับเช่นเดียวกับทานที่ยกตัวอย่างมานี้ ดังนั้นเมื่อมีองค์ ธรรมอยู่ 10 ประการและจำแนกออกเป็นประการละ 3 บารมี จึงรวมทั้งสิ้น 30 บารมี ดังต่อไปนี้

บารมี 30		
ชั้นบารมี	ชั้นอุปบารมี	ชั้นปรมัตตบารมี
1 ทานบารมี	1 ทานอุปบารมี	1 ทานปรมัตตบารมี
2 ศีลบารมี	2 ศีลอุปบารมี	2 ศีลปรมัตตบารมี
3 เนกขัมมบารมี	3 เนกขัมมอุปบารมี	3 เนกขัมมปรมัตตบารมี
4 ปัญญาบารมี	4 ปัญญาอุปบารมี	4 ปัญญาปรมัตตบารมี
5 วิริยบารมี	5 วิริยอุปบารมี	5 วิริยปรมัตตบารมี
6 ขันติบารมี	6 ขันติอุปบารมี	6 ขันติปรมัตตบารมี
7 สัจจบารมี	7 สัจจอุปบารมี	7 สัจจปรมัตตบารมี
8 อธิษฐานบารมี	8 อธิษฐานอุปบารมี	8 อธิษฐานปรมัตตบารมี
9 เมตตาบารมี	9 เมตตาอุปบารมี	9 เมตตาปรมัตตบารมี
10 อุเบกขาบารมี	10 อุเบกขาอุปบารมี	10 อุเบกขาปรมัตตบารมี

ทศบารมีทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เป็นธรรมที่ทำบุคคลให้เป็นพระพุทธเจ้า หรือเป็นธรรมที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย จะต้องอบรมบำเพ็ญให้พุทธภูมิถึงความแก่รอบ และเป็นบารมีธรรม อันเปรียบเสมือนสารทิ่ำนุคคลข้ามฝั่งให้ถึงพระนิพพาน เมื่อบุคคลใดบำเพ็ญบารมีธรรมทั้ง 30 ประการนี้ได้ครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว ย่อมได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สามารถนำคนให้พ้นทุกข์ และเป็นที

พึงแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นทุกข์ตาม (ประโยชน์ ส่งกลิ่น, 2540 : 15-16)

การที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่ประกอบด้วยพระมหากรุณา และการทรงบำเพ็ญบารมีนี้ เพื่อประโยชน์สุขของบุคคลอื่น ตามแนวการอธิบายในอรรถกถาจริยาปิฎก ซึ่งอันที่จริงแล้ว ศาสนาทั้งหลายก็ล้วนแต่สอนเกี่ยวกับความเมตตากรุณาทั้งนั้นเพราะจะช่วยให้คนในหมู่คณะอยู่ได้และให้ความทุกข์ลดลงได้ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, 2524 : 172) การที่พระพุทธเจ้าทรงเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์หลายร้อยชาตินั้น ถือว่าเป็นการบำเพ็ญบารมีเพื่อปลูกฝังความดีอันเป็นเหตุที่สำคัญในการตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกก็เป็นผู้เคยบำเพ็ญบารมีมาตั้งแต่อดีตชาติเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า ผลจากการบำเพ็ญบารมีจึงเป็นปัจจัยนำไปสู่การตรัสรู้ธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แต่อย่างไรก็ตาม การที่จะบรรลุเป็นพระอรหันต์นั้น ก็ต้องอาศัยการปฏิบัติธรรมในปัจจุบันชาติด้วยเช่น การตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้าพระนามว่า สมณโคตม จึงจะประสบความสำเร็จได้ การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวก จึงถือว่าเป็นแบบอย่างในการทำความดีเพราะจิตที่ได้รับการพัฒนาด้วยหลักธรรมมากเท่าใด ภาวะของจิต ก็จะยิ่งห่างไกลจากการถูกกิเลสเข้าไปปรุงแต่งมากเท่านั้น การที่พระพุทธศาสนาสอนให้คนบำเพ็ญบารมีนั้น ก็เป็นการชี้ชวนให้คนได้พยายามสลัดตนเองให้ออกจากที่คุมขัง คือการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏจนกว่าจะประสบความสำเร็จเป็นพระอรหันต์สิ้นกิเลสอสังขารทั้งปวง ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาและการบำเพ็ญบารมีถือว่าเป็นส่วนสำคัญให้บรรลุถึงเป้าหมายนั้น(พระมหาสันทัต จันทร์ทาทอง, 2544 : 67-68)

จากที่กล่าวมา สามารถสรุปได้ว่า อุเบกขา มาจากรากศัพท์ว่า อุป (อุปสรรค) เข้าไป ไกล และคำว่า อิกข (ชาดู) เห็น ฟัง พิจารณา หมายถึง การเข้าไปฟัง ดู พิจารณา แต่โดยทั่วไปศัพท์นี้จะได้รับการแปลว่า “ความวางเฉย” ซึ่งเป็นการแปลที่ค่อนข้างไม่ตรงกับรากศัพท์เดิม แต่การแปลอุเบกขาในลักษณะนี้ ก็เพื่อสื่อความหมายให้เข้าใจสภาวะและบทบาทหน้าที่ของอุเบกขา ตามนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิธรรมคำว่ อุเบกขา (ในพรหมวิหาร) มีสภาวะที่รักษาความเป็นกลาง กล่าวคือ การไม่ขวนขวายหรือสละความขวนขวายในสัตว์ทั้งหลาย เพราะพิจารณาเห็นว่า สรรพสัตว์ตกอยู่ภายใต้กฎแห่งกรรม อย่่างไรก็ตาม เราจะพบความหมายของอุเบกขาอีกมิติหนึ่ง คือ อุเบกขาเป็นภาวะจิตปรกดีของพระอรหันต์ ซึ่งดูเหมือนจะควบคุมความหมายของอุเบกขาที่เป็นกระบวนการตรัสรู้ และภาวะการตรัสรู้ กล่าวคือ การที่จิตไม่หวั่นไหวในอิฏฐารมณ์ และอนิฏฐารมณ์ จนถึงภาวะความตั้งมั่น มีความสมบูรณ์ด้วยสติและปัญญา ที่เกิดจากการฝึกฝนพัฒนา ดังนั้น ความหมายอุเบกขาในประเด็นหลังนี้ จึงตรงตามรากศัพท์ของอุเบกขามากกว่าที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่าอุเบกขา คือความวางเฉยไม่สนใจสิ่งรอบข้าง

ดังนั้น ในแง่ความหมาย และลักษณะสำคัญของอุเบกขา ล้วนเป็นไปเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและพัฒนาปัญญา ตามหลักไตรสิกขา โดยเริ่มจากพื้นฐานการพัฒนาตามหลักภวนา 4 (อง.ปญจก. 22/79/144-146) ส่วนปัจจัยให้เกิดอุเบกขาได้แก่อัญญาอุเบกขา(วางเฉยแบบขาดปัญญา) รวมทั้งราคะและปฏิฆะ อกุศลธรรมเหล่านี้จะทำความเสียหายแก่อุเบกขาโดยสภาวะธรรม ดังนั้น ในกระบวนการปฏิบัติ ท่านจึงให้ความสำคัญแก่ปัญญา ในฐานะที่เป็นสัมปยุตตธรรมสำคัญของอุเบกขาที่จะช่วยตรวจสอบสภาวะของอุเบกขาที่แท้จริง

จากการศึกษาลักษณะต่างๆ ของอุเบกขาและหมวดธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง จากหลักฐานในคัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสทวิสุทธิมรรค เป็นต้น สามารถนำผลการศึกษาดังกล่าว มากำหนดเงื่อนไขที่ใช้เป็นเกณฑ์ในการกำหนดเงื่อนไข ในการศึกษาภาคสนามในบทต่อไปได้ดังนี้

ก. เงื่อนไขเกี่ยวกับความหมายของอุเบกขา

ผู้วิจัยได้กำหนดเงื่อนไขที่ใช้เป็นเกณฑ์ในการศึกษา ความรู้ความเข้าใจความหมายของอุเบกขา เงื่อนไขดังกล่าว อยู่ภายใต้ความหมายของอุเบกขาในพระสูตรตันตปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสทวิสุทธิมรรค ตามที่ได้ศึกษามาในบทที่ 2 นี้ ดังนั้น เกณฑ์ตัดสินความหมายของอุเบกขา หรือความวางเฉยที่ถูกต้อง จึงสามารถกำหนดได้ดังนี้

1. อุเบกขาความวางเฉยที่ถูกต้อง หมายถึง ท่าทีการถืออุเบกขา หรือความวางเฉยแบบมีปัญญากำกับ ที่ท่านเรียกว่า “อัญญาอุเบกขา” เป็นอุเบกขาที่อิงอาศัยความรู้คือปัญญา และต้องมาควบคู่กับปัญญาเสมอ เพื่อที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นประจักษ์ชัดว่า อะไรคือความจริง อะไรคือความถูกต้อง อะไรคือความดีงาม อะไรคือหลักการ เป็นต้น ดังนั้น อุเบกขาหรือความวางเฉยที่ถูกต้อง ในระดับภาษาที่เข้าใจกันจึงอยู่ภายใต้เงื่อนไขแห่งปัญญา

2. อุเบกขาหรือความวางเฉยที่ไม่ถูกต้อง หมายถึง อุเบกขาหรือความวางเฉยแบบไม่มีปัญญากำกับที่เรียกว่า “อัญญาอุเบกขา” ดังนั้น การกล่าวอ้างหรือการแสดงท่าทีวางเฉยต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่งแบบขาดการพิจารณาด้วยปัญญา จัดเป็นการปฏิบัติผิดหลักเกณฑ์ของอุเบกขา

ข. เงื่อนไขเกี่ยวกับเป้าหมายของการปฏิบัติตามหลักอุเบกขา

เป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ในการปฏิบัติอุเบกขาที่ถูกต้อง จะอยู่ภายใต้เงื่อนไข ดังนี้ (1) เป็นการปฏิบัติอุเบกขาเพื่อรักษานุคคล (2) เป็นการปฏิบัติอุเบกขาเพื่อรักษาสังคัม (3) เป็นการปฏิบัติอุเบกขาเพื่อรักษาธรรม

เงื่อนไขนี้ เกิดจากการปฏิบัติตามหลักอุเบกขาที่ประกอบด้วยปัญญา และเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่นุคคลและสังคัม ดังเช่น พระธรรมปิฎกได้วิเคราะห์ว่า อุเบกขาที่เกิดจากปัญญา เป็น

คุณภาพในจิตใจที่ช่วยให้เกิดประโยชน์ 3 ด้าน คือ (1) ช่วยรักษาบุคคล ด้วยการสร้างโอกาสให้บุคคลรู้จักรับผิดชอบต่อเหตุผลและความเป็นจริงของโลกและชีวิต เช่น คอยดูแลให้เด็กทำการต่างๆ ด้วยตนเอง เพื่อช่วยให้เขาพัฒนาตนเองให้เข้มแข็งคิดเป็น ทำเป็น เป็นต้น (2) ช่วยรักษาสังคม ด้วยการสนองเจตนารมณ์ของข้อตกลง (สมมติ) ที่วางไว้ โดยการปฏิบัติตามเป็นต้น ซึ่งจะก่อให้เกิดความเสมอภาค เช่น การที่ทุกคนมีความเสมอกันต่อหน้าหลักการ กฎเกณฑ์ กติกา และกฎหมาย เป็นต้น (3) ช่วยรักษาธรรม ด้วยการทำให้มีการปฏิบัติตาม ไม่ถูกคนลวงลະเมิด ดำรงรักษาไว้ได้ซึ่งความถูกต้อง ความชอบธรรม ความดีงาม หรืออย่างน้อยความสมเหตุสมผล (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2543 : 96)

ดังนั้น ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเข้าใจและการปฏิบัติอุเบกขาธรรมของนักศึกษาชมรมพุทธศิลป์ ผู้วิจัยจึงอาศัยเงื่อนไขหลัก 2 ประการ คือ เงื่อนไขในเชิงความหมายของอุเบกขา และเงื่อนไขในเชิงเป้าหมาย หรือวัตถุประสงค์ของการปฏิบัติอุเบกขา ซึ่งจะได้ศึกษาวิจัยในภาคสนามต่อไป